Antwerpse inlegtegels in een Europese context

Rapporten van het
Stedelijk informatiecentrum
archeologie & monumentenzorg

7

COLOFON

Tekst

Leon Geyskens

Logistieke medewerking

Frans Caignie

Layout & eindredactie

Frans Caignie

augustus 2011

copyright Stad Antwerpen afdeling archeologie
Zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de
Stad Antwerpen afdeling archeologie mag geen enkel
onderdeel of uittreksel van deze tekst worden weergegeven
of in een elektronische databank worden gevoegd,
noch gefotokopieerd of op een andere manier vermenigvuldigd

INHOUDSTAFEL

INLEIDING 3
TEGELTYPES 5
1. SPREUKTEGELS 8
1.1. ALLE DINC HEEFT SIINEN TIIT met Bourgondische vuurslag (tegeltype [b]) 8
1.2. ALLE DINC HEEFT SIINEN TIIT met palmetten (tegeltype [c]) 10
1.3. DIE TIIT IS CORT - DIE DOOT IS SNEL - HOED U VÃ SONDE - SOE DOEDI WEL (tegeltype [a]) 12
1.4. [EENDRA] CHT HEEFT GROTE [CRACHT] (tegeltype [d]) 14
2. DATUMTEGELS (tegeltype [e]) 15
3. RENAISSANCETEGELS 18
3.1. VLECHTBANDMOTIEF (tegeltype [h]) 18
3.1.1. Hoektegel met vlechtbandmotief (tegeltype [h1]) 20
3.1.2. Randtegel met vlechtbandmotief (tegeltype [h2]) 20
Nota betreffende de begrippen arabesken, palmetten en moresken 21
3.2. GRIEKS KRUIS / ANDREASKRUIS / ZESKANT met ARABESKENVULLING (tegeltype [f]). 23
3.2.1. Variant [f1]: op gearceerde achtergrond met floraal kandelabermotief 23
3.2.2. Variant [f2]: op niet-gearceerde achtergrond, bruine lijntekening op gele achtergrond, met floraal kandelabermotief 25
3.2.3. Variant [f3]: op niet-gearceerde achtergrond, bruine arabesken naar Pellegrin en lijntekening op gele achtergrond 25
3.2.4. Variant [f4]: op niet-gearceerde achtergrond, bruine arabesken op gele achtergrond, arabesken naar Pellegrin 27
3.3. STER/KRUISDECOR (tegeltype [g]) 28
4. TEGELS MET EEN PATROON VAN CIRKELS EN VIERKANTEN (tegeltype [i]) 32
5. TEGELS MET EEN PATROON VAN KWADRATEN EN BLOEMEN (tegeltype [j]) 33
ENKELE TECHNISCHE ASPECTEN 35
VINDPLAATSEN 36
BESLUIT 39
SAMENVATTING. 41
DANKWOORD 41
TEKENINGEN en FOTO'S 41
NOTEN 42
BIBLOGRAFIE 43
BIJLAGE 1: PALMET EN ARABESKEN MOTIEFTYPES 48
BIJLAGE 2: CATALOGUS VAN DE ANTWERPSE VONDSTEN 51
BIJLAGE 3: BESTANDLIJST 70

INLEIDING

In het rijke assortiment wand- en vloertegels dat doorheen onze cultuurgeschiedenis gemaakt werd, nemen de inlegtegels een bijzondere plaats in. Een inlegtegel wordt gemaakt door met een houten stempel een motief in een plakje klei te drukken waarna de indruk opgevuld wordt met een witbakkende klei of engobe. Het oppervlak wordt van de overtollige engobe ontdaan en vervolgens met behulp van een houten plankje op de juiste maat gesneden. In dit plankje zijn meestal twee overhoeks geplaatste nageltjes aangebracht die verhinderen dat de tegel gaat schuiven tijdens het snijden. Daarna wordt de beeldzijde overtrokken met loodglazuur en gebakken. Het resultaat is een roodbruine tegel met gele decoratie. De ijzerhoudende klei bakt immers rood en de witte engobe kleurt geel onder invloed van het transparante loodglazuur. Ook het *reverse* type, een tegel met gele achtergrond en bruine versiering, werd geproduceerd.

Afb. 1: de opeenvolgende stadia voor de ambachtelijke productie van inlegtegels.[1]

Inlegtegels komen voor vanaf de 13de eeuw. Dankzij de cisterciënzerkloosters kenden ze een snelle verspreiding in Frankrijk, Engeland en de Nederlanden. In Duitsland daarentegen zijn ze zeldzaam. Hoewel de 16de-eeuwse inlegtegel in veel grote verzamelingen en musea vertegenwoordigd is, werd er weinig systematisch onderzoek gedaan naar deze vondstencategorie. Veelal krijgen de oudere middeleeuwse tegels in studies en publicaties de meeste aandacht.

De artikelen van M.C. Horton[2], J.D. van Dam[3] en K. Laméris[4] vormen hierop een welkome uitzondering, hoewel ook zij slechts deelaspecten behandelen. Tijd dus voor een overzicht van wat de laatste dertig jaar in Antwerpen gevonden werd aan 16de- en vroege 17de-eeuwse inlegtegels. Inlegtegels die niet aan Antwerpen kunnen gerelateerd worden, worden buiten beschouwing gelaten.

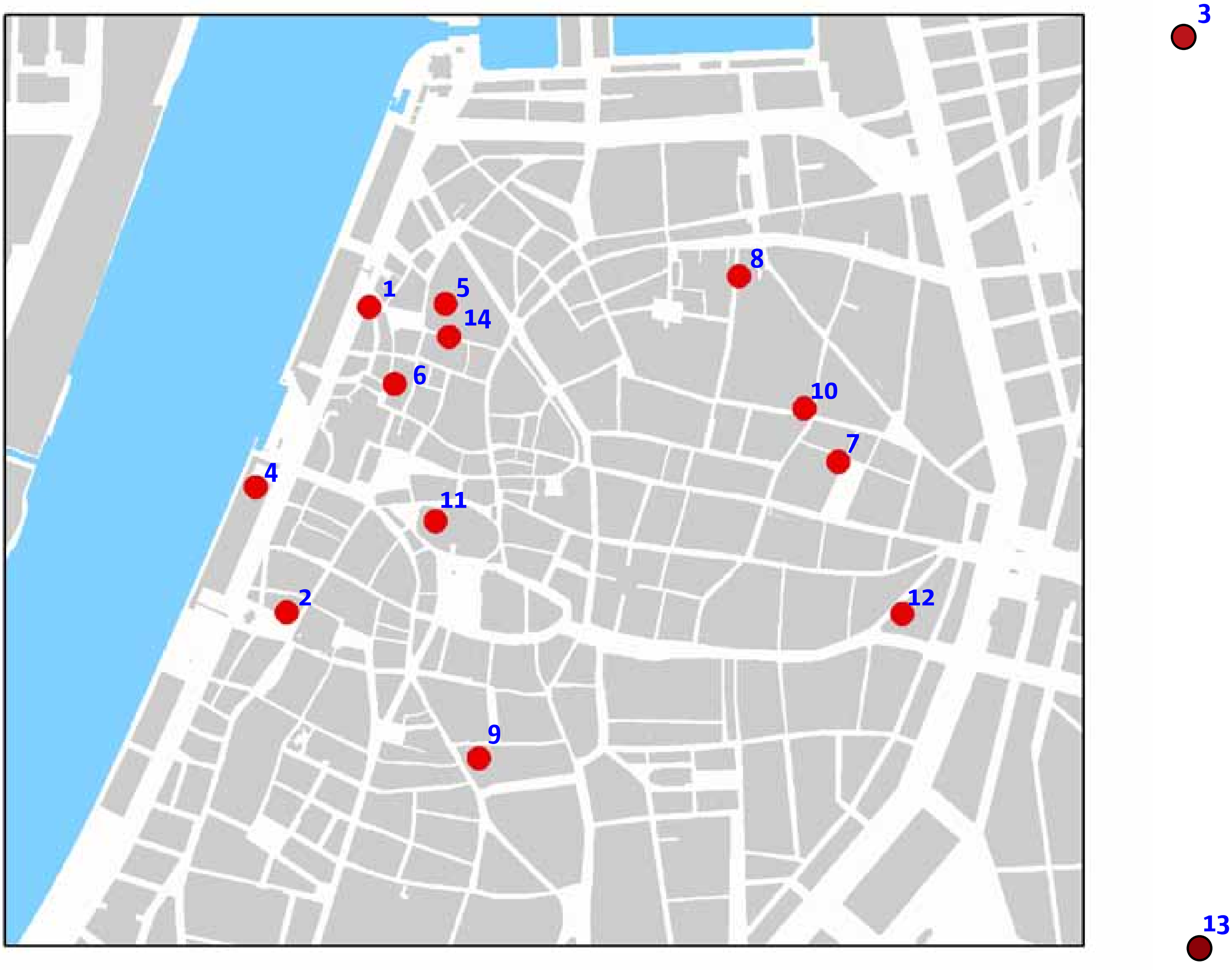

Afb. 2: de vindplaatsen van inlegtegels te Antwerpen:
1. Burchtgracht; 2. Sint-Jansvliet; 3. Deurne, kasteel Gallifort;
4. Afdak 21; 5. Sint-Pauluskerk; 6. omgeving Museum Vleeshuis;
7. Frans Halsplein - Kattenstraat; 8. Venusstraat nr. 18; 9. Sint-Augustinuskerk;
10. Prinsstraat, Hof van Liere; 11. Kathedraal; 12. Jezusstraat; 13. Sint-Vincentiusziekenhuis;
14. Zwartzusterstraat.

Van veel tegels uit openbare en private verzamelingen in binnen- en buitenland is vaak niet meer vast te stellen waar ze gevonden werden. Als vergelijkingsmateriaal zijn ze echter wel interessant en werden daarom toch in de bestandslijst opgenomen (zie Bijlage 3). Van enkele tegels die ooit in Antwerpen gevonden werden en waarvan tekeningen en/of foto's bestaan, is de huidige eigenaar onbekend. Ook van een gepubliceerde Mechelse vondst is de verblijfplaats onduidelijk.[5] Nog lastiger wordt het wanneer in een oude veilingcatalogus een aantal tegelensembles met inlegtegels uit de 14de tot de 18de eeuw worden vermeld, met als enige specificatie 'Vlaams'.[6] Uit een beschrijving van deze verzameling weten we dat er spreuktegels uit Antwerpen aanwezig waren.[7]

Inlegtegels worden meestal op basis van stijlkenmerken gedateerd. Bijgevolg vindt men slechts algemene dateringen, gaande van de tweede helft van de 15de eeuw tot de 16de eeuw. Horton geeft op basis van archeologische en historische gegevens aan de Engelse vondsten een datering midden en derde kwart 16de eeuw.[8] De Antwerpse gegevens bevestigen deze datering, maar geven ook aan dat enkele tegeltypes wellicht tot in het begin van de 17de eeuw in productie waren.

Het is een verschijnsel van alle tijden dat de tot rijkdom gekomen burgers hun welstand ten toon spreidden door elementen van de elitecultuur over te nemen of na te bootsen. Van de elite, over de lagere adel en de kloosters, kan later ook de rijke burger zich profileren. Was een majolicavloer in het begin wellicht te hoog gegrepen, dan konmen zich tevreden stellen met een tweekleurige vloer uit inlegtegels. In het rijke Antwerpen bestond daar zeker een markt voor. Aanvankelijk in opdracht gemaakt, lijken latere tegels op voorraad vervaardigd.

Op enkele uitzonderingen na duiken telkens weer dezelfde tegeltypes op.

Of er volledige vloeren uit deze tegels bestonden, is bij gebrek aan in situ vondsten niet vast te stellen. De ornamenttegels suggereren van wel, maar ook andere combinaties zijn mogelijk. Een viertje van inlegtegels is perfect te combineren met een vlak van rode en/of grijze tegels. Dit kan verklaren dat er per site vaak slechts enkele tegels of fragmenten ervan gevonden worden.

TEGELTYPES

In het kader van een breed onderzoek naar de Antwerpse tegelvondsten uit de 16de tot vroege 17de eeuw werd een grondige inventarisatie gestart door Frans Caignie voor de majolicategels en mezelf voor de inlegtegels. Hiertoe werd een gedetailleerde beschrijvende fiche ontworpen. Voor elke tegel werd een dergelijke fiche opgesteld en ingevoerd in een database met tot doel de samenstelling van een corpus van Antwerpse tegels als basis voor de wetenschappelijke bestudering ervan. Voor de inlegtegels werd de inventarisatie uitgebreid tot alle bekende tegels van de hierna besproken types (zie Bijlage 3).

Tot hiertoe werden binnen drie groepen tien hoofdtypes onderscheiden.

Een eerste groep bevat de spreuktegels. Daarvan vertonen twee types met tekst in een gotische minuskel de meest middeleeuwse kenmerken, met name de spreuktegels DIE TIJT IS CORT - DIE DOOT IS SNEL - HOED U VÂ SONDE - SOE DOEDI WEL [a1, a2][9] en ALLE DINC HEEFT SIINEN TIIT met Bourgondische vuurslag [b]. Zij vormen het eindpunt van een lange gotische traditie. Deze laatste tegel komt echter ook voor in een meer geëvolueerde vorm die reeds renaissance-elementen vertoont en met een Romeinse kapitaal geschreven werd [c1, c2]. Een laatste type spreuktegel vertoont gelijkenissen met het tegeltype met Bourgondische vuurslag [b], maar dan zonder vuurslagsymbool en met de tekst [EENDRA]CHT HEEFT GROTE [CRACHT] [d].

tegeltype — *spreuk*

[a1, a2]

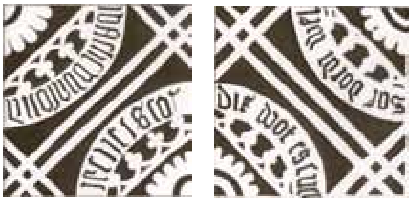

DIE TIJT IS CORT –
DIE DOOT IS SNEL –
HOED U VÂ SONDE –
SOE DOEDI WEL

[b]

ALLE DINC HEEFT SIINEN TIIT
met Bourgondische vuurslag

[c1, c2]

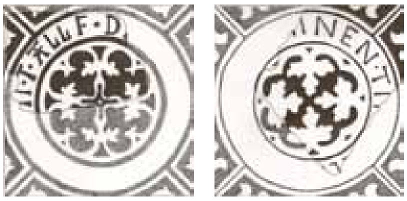

ALLE DINC HEEFT SIINEN TIIT
met palmetten

[d]

[EENDRA]CHT HEEFT GROTE [CRACHT]

Afb. 3: de spreuktegels.

In de tweede groep worden de datumtegels [e1, e2] ondergebracht, samen met een variant van [e2].

[e1]

1556

[e2]

1561 in spiegelschrift

[e3]

variant van [e2]

Afb. 4: de datumtegels.

In de laatste groep worden de renaissancetegels samengebracht. Om een beeld te krijgen van de patronen hiervan zijn 9 tot 12 tegels nodig.

Een eerste soort heeft als versiering een Grieks kruis, een Andreaskruis, een langwerpige zeskant en een arabeskenvulling. Gemakkelijkheidshalve wordt dit type hierna met de term *kruisen-tegel* aangeduid [f1, f2, f3, f4].

Een tweede soort, die wel vaker *ster/kruis-tegel* wordt genoemd, is versierd met een overhoeks gepunt kruis en een achtpuntige ster, met arabeskenvulling [g1]. Hij komt ook in een vereenvoudigde vorm voor [g2, g3].

Vervolgens zijn er de hoek- en randtegels met een vlechtbandmotief, die we met de term *vlechtband-tegel* aanduiden [h1, h2].

Ook zijn er tegels bekend met het vrij ingewikkeld patroon van een cirkelband met aanleunend twee kleine vierkanten die op hun beurt verbonden zijn met een centraal vierkant. Samen gelegd tot een groter vlak vertonen ze een *vierkant/cirkel-motief* [i1, i2]. De invulling bestaat uit palmetten en arabesken.

Een laatste type vertoont een centraal decor zonder omlijsting met indeling van diagonale lijnen waardoor kwadraten gevormd worden. Op elk snijpunt krijgen we een klein ruitje met een bloempje uit vijf stippen. In elk compartiment zien we afwisselend een negenbladige bloem met spitse bloemblaadjes of afgeronde bloemblaadjes. De dikke diagonale lijnen zijn met een kabelmotief omwikkeld [j1, j2].

Opvallend is dat de meeste van deze renaissancetypes een parallel vinden in de Antwerpse majolicategels.

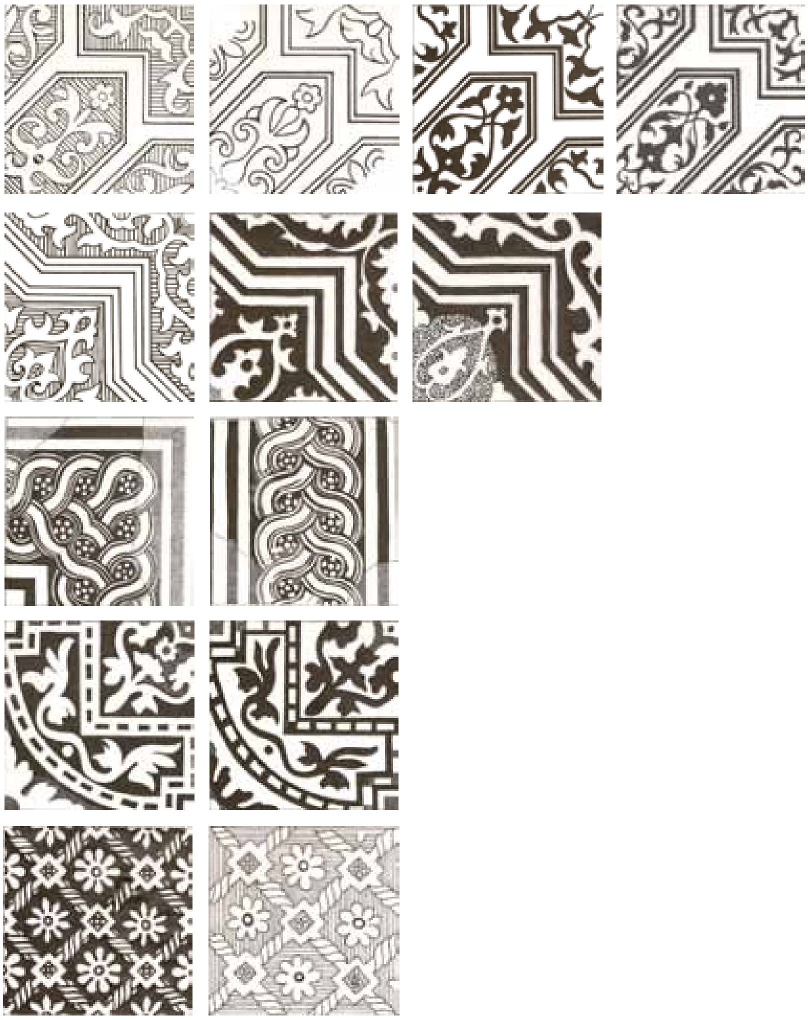

Afb. 5: de renaissancetegels.

1. SPREUKTEGELS

Spreukbanden op tegels komen in Engeland voor vanaf de tweede helft van de 15de eeuw tot de vroege 16de eeuw.[10] In Frankrijk dateert de oudste spreuktegel van 1384. Het is een vroege majolicategel uit het kasteel van Mehun-sur-Yèvre, gebouwd door de Duc de Berry met als motto 'Le temps venra'.[11] Ze komen voor in de 15de eeuw, maar ook vroege 16de-eeuwse voorbeelden zijn bekend en in Noord-Frankrijk duiken er op tot op het einde van de 16de eeuw.[12]

Meestal werden deze tegels in opdracht gemaakt en geven het motto weer van de respectievelijke opdrachtgevers uit de hogere adellijke en kerkelijke kringen. Het motto 'Seule' gevolgd door een ster van Nicolas Rolin komt voor op inlegtegels van ca. 1447. Uit het kasteel van de hertogen van Bourgondië te Brazey-en-Plaine (Frankrijk) kent men 15de-eeuwse tegels met 'Vive labeur A Grat Paine'. Een Engels voorbeeld uit Thornbury Castle, van ca. 1520, geeft het bekende 'Honni soit qui mal y pense' weer.[13]

De spreuken kunnen echter ook van religieuze aard zijn. 'Ave Maria' verschijnt op een laat 15de-eeuwse Engelse tegel van Meaux Abbey[14], op een Antwerpse majolicategel uit Herkenrode die 1532 gedateerd is[15] en in de variant 'Ave Maria Stella' op majolicategels van het Château de Longuecourt-en-Plaine (Côte-d'Or) die 1495 gedateerd zijn[16].

Ook onze spreuktegels behoren tot deze categorie. Het vers DIE TIIT IS CORT - DIE DOOT IS SNEL - HOED U VÂ SONDE - SOE DOEDI WEL is een Bijbelcitaat (I Cor.7:29). Op een laat 15de-eeuws Mechels (?) besloten hofje komt de spreuk eveneens voor.[17] De derde en vierde regel van het vers kennen meerdere varianten. Onze vorm komt voor in verschillende handschriften en ook in de "Rethoricale wercken" van Anthonis de Roovere, die leefde van 1430 tot 1482.[18]

ALLE DINC HEEFT SIINEN TIIT is ook in het Oude Testament terug te vinden (Ecclesiastes, 3, 1) en wordt tot op heden nog gebruikt in de Engelse Low Church. Een doorgedreven studie zou misschien een antwoord kunnen geven op de vraag of ALLE DINC HEEFT SIINEN TIIT alleen een ingeburgerde morele verwittiging betekende, in het kader van de late 15de- en vroege 16de-eeuwse belangstelling voor de dood en de eindigheid van het bestaan, o.a. geïllustreerd door talrijke dodendansen. Mogelijk werd er in het Protestantse milieu van midden 16de eeuw een eerder ironische betekenis aan gegeven en kan er, gezien de repressie onder het bewind van Karel V en Philips II, een bedekte vorm van kritiek in gezien worden. Een argument in die richting is het voorkomen ervan in humanistische kapitaal. In katholiek-religieuze middens bleef de gotische minuskel immers tot in de 17de eeuw in gebruik.

1.1. ALLE DINC HEEFT SIINEN TIIT
met Bourgondische vuurslag (tegeltype [b])

Dit tegeltype is het meest archaïsch ogende van de hele hier besproken reeks. Het tapijtpatroon van ruiten en bloemen is een ornament dat in een vergelijkbare vorm al opduikt in Italiaans textiel van de 13de en 14de eeuw[19], gegroeid uit Byzantijns-Sassanidische en Islamitische voorgangers. Het oneindig doorlopen van deze patronen werd ook in andere takken van de toegepaste kunst opgenomen en verder ontwikkeld, bijvoorbeeld bij de versiering van plafonds en vloeren.

In 1430 wordt door de Bourgondische hertogen de Orde van het Gulden Vlies in het leven geroepen. In de bijhorende ketting is het vuurslag het dominerende motief. Vanaf dat ogenblik ziet men het regelmatig opduiken. Het groeit uit tot het alom gekend symbool voor de Bourgondiërs en voor de hen opvolgende Habsburgers die daarmee de continuïteit van het bewind onderstrepen. Onder Karel V zal deze symboliek veranderen naar 'Plus Oultre' met de zuilen van Hercules. Op twee miniaturen, één van Willem Vrelant met een Maria Boodschap[20] en de andere van Jean Wauquelin, een opdrachtscene gemaakt voor Filips de Goede[21], staat een tegelvloer afgebeeld met o.a. inlegtegels met het Bourgondische vuurslag. In dezelfde periode werd voor Pieter Bladelin, hoge functionaris aan het Bourgondische hof, in 1448 een kasteel gebouwd in Middelburg (Malderen, Oost-Vlaanderen). Bladelin stierf in 1472. Naast Spaanse majolicategels met zijn initialen komt ook één volledige aresta-tegel voor met het Bourgondische vuurslag en vlammen binnen een cirkel met drieblad-motief. In de Bourgondische kapel (Antwerpen, Lange Nieuwstraat 31), kort vóór 1497 gebouwd door Jan I van Immerseel - markgraaf van Antwerpen, vader van Jan II van Immerseel die in 1527 de majolicavloer voor de kapel van kasteel Rameyen bestelde[22] - is het Bourgondische kruis met en zonder vuurslag meerdere malen verwerkt in de laatgotische muurschildering op de noordelijke wand.[23] Het was natuurlijk mooi meegenomen dat men met deze thematiek zijn politieke correctheid aan bezoekers kon tonen.

Het driebladmotief kende zijn grootste verspreiding in de gotische periode, om dan langzaam te verdwijnen. In de late 15de en vroege 16de eeuw kan men dit al een archaïsch motief noemen. Het komt nog voor op het maaswerk-baldakijn van een pijpaarden reliëf met de Boodschap aan Maria uit de tweede helft van de 15de eeuw[24] en op Engelse inlegtegels uit Southam de la Bere[25] die tussen 1525 en 1540 gedateerd worden. Het drieblad wordt daar gebruikt langs de binnenkant van een cirkelband, net zoals op de tegel uit het kasteel van Pieter Bladelin.

Afb. 6: reconstructietekening van een vloer met spreuktegel ALLE DINC HEEFT SIINEN TIIT met Bourgondische vuurslag.[26]

In Antwerpen werden in de kelder van het huis *De Tennen Pot* aan de Sint-Jansvliet vier misbaksels van dit tegeltype gevonden. Helaas is er over de vondstomstandigheden weinig bekend, behalve dat er ook een fragment van een spreuktegel met cirkelband [c2] en misbaksels van renaissance kruisen-tegels met Grieks kruis en Andreaskruis [f1] en een vlechtband-tegel [h2] gevonden werden, evenals majolica kwadraattegels. We weten dat in dit huis van 1560 tot 1577 de pottenbakker Pauwels Janssen woonde en werkzaam was. In 1577 tot 1615 komt het huis in handen van de majolicabakkers Guido II Andries en vervolgens Andries Eynhouts.[27] Het is niet geweten of er vóór 1560 reeds pottenbakkers verbleven. Zeker is dat Pauwels Janssen al in 1550 in de archieven voorkomt.[28] Men kan deze inlegtegels met grote waarschijnlijkheid aan Pauwels Janssen toeschrijven. Zoals Horton, komen we dan tot de vaststelling dat het tegeltype [b] nog vrij laat geproduceerd werd en dat laatgotische en renaissance motieven naast elkaar voorkomen. In het algemeen is er trouwens geen breuk tussen gotiek en renaissance, wel een progressieve aanpassing en langzame fusie.

De majolica kwadraattegels uit De Tennen Pot werden na 1577 gemaakt. Andere elementen voor de datering van de spreuktegel met vuurslag blijven schaars. Bouwdata van sites waar dit type tegel gevonden werd, geven enige houvast.

Van het voor Hendrik VIII gebouwde Nonsuch Palace (Surrey) start de bouw in 1538. Het wordt afgewerkt tussen 1556 en 1558.

Kasteel Gallifort (Antwerpen-Deurne) wordt 1542-43 gebouwd en 1585 verwoest.

De tegels uit de Jezusstraat kunnen behoord hebben tot het klooster van de Victorinnen die zich daar in 1542 vestigen en een reeds van 1494 daterende Jezuskapel in hun klooster integreren, maar zekerheid bestaat hierover niet. Zij bezaten ook enkele huizen die aansloten bij het klooster.

Of de tegels in Blackfriars (Gloucester) reeds vóór 1536-39 aanwezig waren is onzeker. Geweten is dat de site in het midden van de 16de eeuw een privé-residentie was.

Tenslotte zijn er de tegels uit een waterschip - een vissersboot met grote waterbak aan boord zodat vis levend aan wal kon gebracht worden - uit de Flevopolder.[29] Het schip zou omstreeks 1585 gezonken zijn. Het had een tegelvloer als stookplaats bestaande uit spreuktegels met cirkelband, een aantal datumtegels waarop de datum 1561 in spiegelschrift voorkomt, evenals twee spreuktegels met vuurslag.[30] Mogelijk had de eigenaar een partijtje tegels kunnen kopen en was het onbelangrijk dat dit uit verschillende types bestond. Het gebruik van deze inlegtegels voor een stookplaats is ongewoon en zeker niet functioneel. Waarschijnlijk waren de datumtegels op het ogenblik van de aankoop niet meer relevant en gezien het spiegelschrift - een fout van de stempelsnijder! - goedkoop te verkrijgen, en zullen ook de andere types reeds uit de mode geweest zijn.

Samenvattend kunnen we stellen dat de spreuktegels met vuurslag in productie moeten geweest zijn tussen ca. 1542 (Gallifort) en 1585 (waterschip), met de nadruk op het midden en het derde kwart van de 16de eeuw. De vraag die zich hierbij natuurlijk stelt is waarom er nog zo laat tegels met het Bourgondische symbool voorkomen? Is er gebruik gemaakt van nog bestaande oudere stempels? Waarom zijn er dan geen tegels uit vroegere archeologische contexten bekend? Zoals hoger reeds aangeduid kan aan de spreuk een ironische of zelfs een sarcastische betekenis gegeven worden: … *het zal wel voorbij gaan, er komen betere tijden* … Door de veranderingen onder Philips II was de autonomie van de Nederlanden en Antwerpen sterk ingeperkt en zelfs grotendeels opgeheven. Het vuurslag drukt dan een nostalgie uit naar de ‘goede ouwe – Bourgondische – tijd’[31], toen de privileges, vrijheden en de regionale autonomie nog niet onder druk stonden van het centralistische Spaans gezag.

Uit de inventaris van dit type tegels blijkt het gebruik van minstens vijf verschillende stempels. Voor het bepalen van de stempeltypes werden alleen tegels gebruikt die de visu konden onderzocht worden of waarvan degelijke foto’s of tekeningen voorhanden zijn. Gaan we ervan uit dat een houten stempel ongeveer tien jaar meeging[32], dan zou dat maximaal een productie van vijftig jaar vertegenwoordigen, indien we te maken zouden hebben met slechts één productieatelier en zonder het simultaan gebruiken van verschillende stempels.

Schematisch kunnen de karakteristieken van de verschillende stempels samengevat worden als weergegeven in onderstaande tabel.

1.2. ALLE DINC HEEFT SIINEN TIIT met palmetten (tegeltype [c])

Dit tegeltype kent twee varianten, die beide in Antwerpen voorkomen.

Bij variant 1 [c1], een tegel uit de Burchtgracht te Antwerpen, bestaat de vlakvulling uit vier naar binnen gekeerde palmetten met twee gelobde bladeren en een derde gevorkt blad rond een kleine cirkelvormige stip (afb. 7). De humanistische kapitaal is niet volledig zuiver, maar vertoont nog gotische trekjes bij de letters A en L. Bij de letter E werd een beentje vergeten zodat ze er uitziet als een F. Deze mengvormen komen de hele 16de eeuw voor en bieden geen houvast voor de datering.

Variant 2 [c2], de Antwerpse tegel uit De Tennen Pot en die uit het Waterschip[33], vertoont echter vier naar binnen gekeerde driebladpalmetten (afb. 8). Hier treft men alleen een gotische letter D aan.[34] Het aanvullende type datumtegel in dit vloertje met het jaar 1561 in spiegelschrift [e2] werd niet als een samen passend geheel geconcipieerd; de aaneensluiting van de twee types is helemaal niet perfect. Het scheepswrak van het Waterschip toont aan dat beide types in 1561 nog voorradig waren en in gebruik gebleven zijn tot het schip ca. 1585 zonk. Samenvattend kunnen we stellen dat deze tweede variant minstens vanaf 1560 voorkwam en mogelijk reeds vanaf 1556 zoals het tegeltype [e1] lijkt aan te geven.

Stempeltype	*Startpunt van de tekst*	*Lettertype*	*Schrijfwijze van TIIT*	*Letters a en h*
1	*Rechtsboven*	*Groot, onregelmatige breedte*	*Tiit*	
2	*Rechtsboven*	*Klein*	*Tut*	*Specifieke vorm van letters a en h*
3	*Rechtsboven*	*Groot en breed*	*tyt*	*Letters a en h verschillen van stempeltype 2*
4	*Rechtsboven*	*Groot, regelmatig*	*tut*	*Letter a verschilt van de overige stempeltypes*
5	*Linksboven*	*Groot, regelmatig*	*tiit*	*Letter h verschilt van de overige stempeltypes*

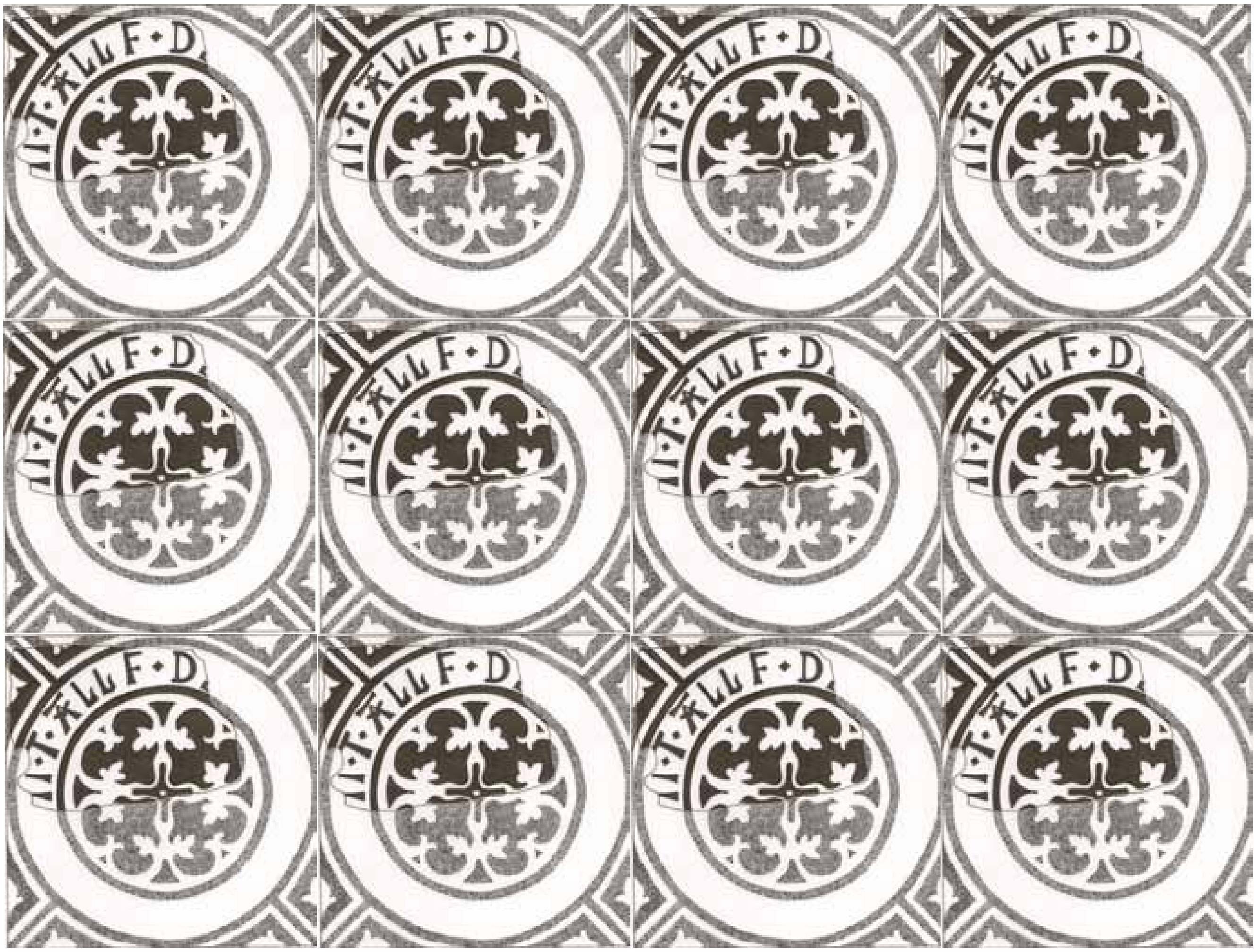

Afb. 7: reconstructietekening van een vloer op basis van het tegelfragment uit de Burchtgracht te Antwerpen [c1].

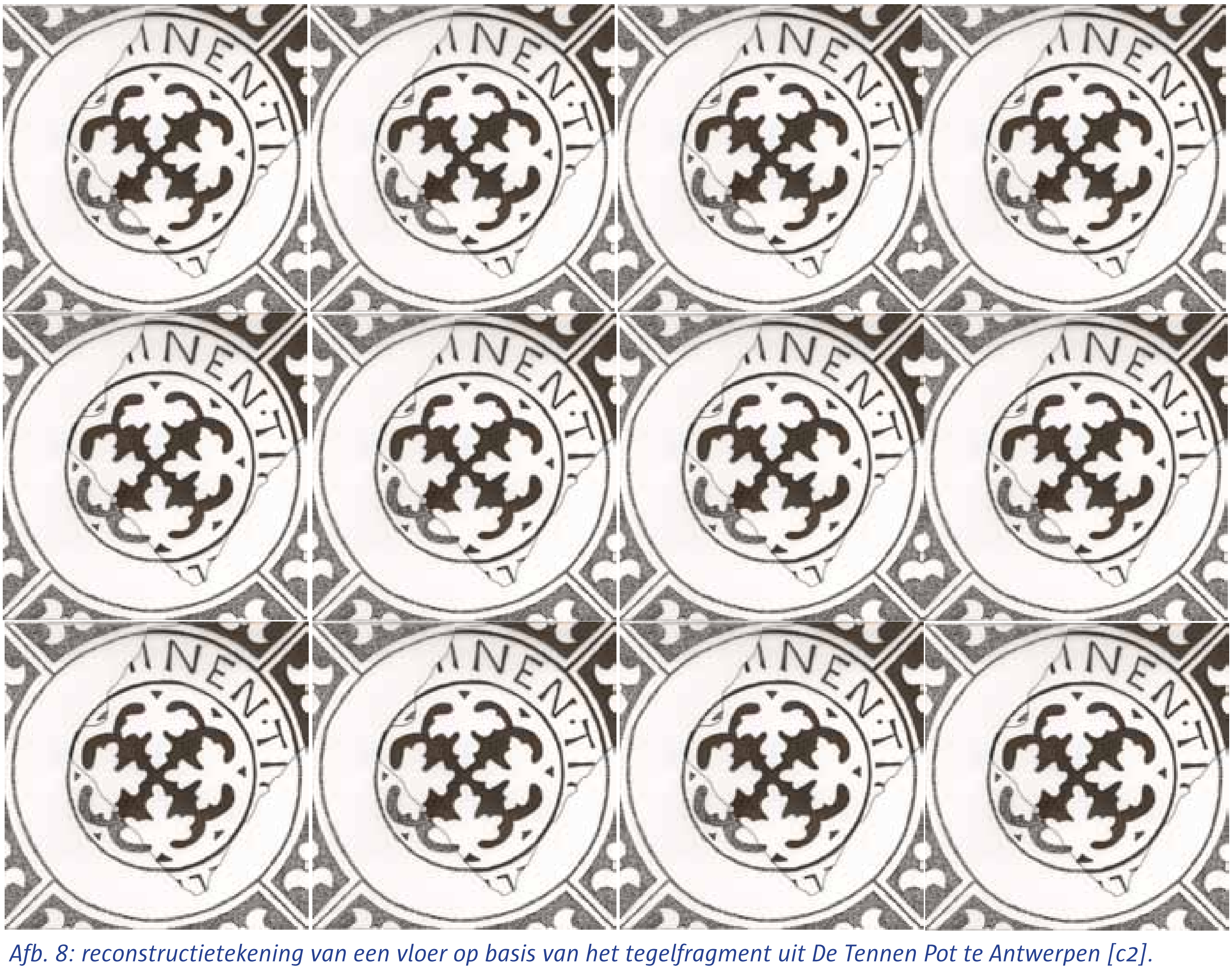

Afb. 8: reconstructietekening van een vloer op basis van het tegelfragment uit De Tennen Pot te Antwerpen [c2].

1.3. DIE TIIT IS CORT - DIE DOOT IS SNEL - HOED U VÃ SONDE - SOE DOEDI WEL (tegeltype [a])

Voor het decor van dit tegeltype zijn er duidelijke parallellen te vinden, de oudste daarvan op een Romeins mozaïek uit de 3de eeuw (Conimbriga, Portugal) en een Byzantijns stoffragment uit de 6de eeuw (afb. 10).

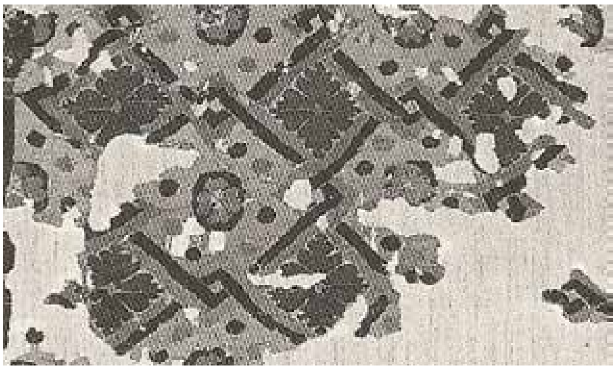

Afb. 10: Byzantijns stoffragment, 6de eeuw (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel, inv. nr. Tx2470).[35]
Links: detail uit het decor.

Afb. 9: reconstructietekening van een vloer op basis van een tegel uit een privé verzameling, Deventer [a1] en Afdak 21, Antwerpen [a2].

Vanaf het midden van de 12de eeuw verschijnt een soortgelijk patroon op een knooptapijt dat bewaard wordt in de kathedraal van Halberstadt (Nedersaksen).[36] In de abdij van Ter Duinen (Koksijde) komt een 13de-eeuwse tegelvloer voor met het bewuste schema. Op een fresco van Ambrogio Lorenzetti uit ca. 1338 in de *Sala della Pace* in het Palazzo Ducale te Siena is een bank te zien met een tapijt of doek erop dat een sterk verwant motief vertoont. Tenslotte vinden we een enigszins gelijkend patroon terug op tegels uit *la chapelle haute* van het kasteel van Oiron, gebouwd door Artus Gouffier, Grand Maître de l'Hôtel du Roi, en afgewerkt door zijn zoon Claude in de jaren 1545-1550. Dichter bij ons zien we vergelijkbare patronen op schilderijen van Vlaamse meesters zoals bij een madonna van Jan van Eyck in de Gemäldegalerie te Dresden, een madonna met heiligen van Petrus Christus in het Städelsches Kunstinstitut in Frankfort of een madonna van Quinten Matsijs in de A. Seilern-collectie in Londen. Het qua schema meest gelijkende patroon vinden we op een reeks tegels uit het einde van de 15de - begin 16de eeuw, die zowel in Montpellier (afb.11), in Genua als in Catalonië voorkomen en die waarschijnlijk in Catalonië geproduceerd werden naar Valenciaanse voorbeelden.[37]

Afb. 11: tegels uit Montpellier, reconstructietekening naar een foto (Amouric, 2000).

Spreuktegels van dit type komen vrij vaak voor. Er bestaan twee verschillende modellen, één met het eerste en het derde vers overhoeks geplaatst [a1] en één met het tweede en het vierde vers overhoeks geplaatst [a2]. Met vier tegels, twee van elk model, kan men de volledige spreuk vormen. Van beide modellen konden twee stempels herkend worden. DIE TIIT IS CORT ... WACHT U VÃ SONDE komt voor met en zonder *u*, DIE DOOT IS SNEL ... SOE DOEDI WEL kan met *is* of *es* voorkomen.

Variaties in de scherpte van de afdruk geven een aanwijzing voor de staat van de gebruikte stempel. Ze werden met zorg gemaakt wat vooral opvalt bij de letters die vaak zeer mooi uitgevoerd zijn, in een haast kalligrafische vorm. Op basis van het schrift kunnen we moeilijk verschillende stempels bepalen, omdat rekening moet gehouden worden met de staat van de stempel. Het woord *is* komt voor in het Brabants, terwijl *es* een Vlaamse afkomst heeft. Dit

DIE TIIT IS CORT WACHT U VÃ SONDE [a1]

DIE DOOT IS SNEL SOE DOEDI WEL [a2]

geeft een aanwijzing voor de afkomst van de stempelsnijder of de opdrachtgever.

Zowel uit Antwerpen en wijde omgeving (Dendermonde, Sint-Niklaas, Rumst, e.a.) als uit het Mechelse en Brussel zijn vondsten bekend. Van de vele tegels in musea en privéverzamelingen in Nederland is de vindplaats vaak niet gekend, zodat weinig gezegd kan worden over export naar het Noorden. Er zijn wel enkele recente vondsten bekend uit Den Haag[38], evenals uit Akersloot (tussen Zaanstad en Alkmaar). Ook zijn meerdere tegels in Londen en omstreken gevonden.

Uit Valenciennes is een variant bekend. Het decoratieschema daar is identiek aan onze tegels, maar als tekst bevatten ze de stadsnaam VALEN/CHIENS of VALEN/CHINS en één exemplaar met DOMNI....ITR... . In totaal heeft men er zeven stempeltypes kunnen identificeren, waarbij opvalt dat de stempelsnijder(s) weinig vertrouwd was (waren) met het schrift, waardoor de tekst soms ondersteboven, in spiegelschrift of zelfs ondersteboven én in spiegelschrift voorkomt. Zij zouden van lokale productie getuigen en worden er gedateerd tussen 1540 en 1600.[39] Ook voor Valenciennes was het derde kwart van de 16de eeuw een troebele periode van problemen met de Spanjaarden (godsdienstvervolging, beleg van 1566) en de Fransen, en kan aan de slagzin "Valenchien" wellicht een patriottische connotatie gegeven worden.

Omstreeks 1941 kwamen in het vroegere Dominikanenklooster in Doornik (Réduit des Dominicains, 9) enkele interessante inlegtegels tevoorschijn.[40] Enerzijds randtegels met in het midden een slingerbandversiering, geflankeerd door brede zigzag lijnen. Anderzijds een tweede variant, met ditmaal in één hoek de tekst "TOURNAI" in plaats van "Valenchien". Het centrum van het medaillon wordt gevormd door een toren of stadspoort. In de andere hoek vinden we een kwart bladerkrans met een palmet versiering in het centrum. Deze tegels zijn van een duidelijk betere kwaliteit dan de vondsten uit Valenciennes. Getuigen zij van een plaatselijke productie?

Van enkele andere tegels, gevonden in het Lintkasteel te Grimbergen[41], met de tekst DIE TIIT IS CORT-[DE D]OOT WAECKT... (sic), zijn geen nadere gegevens bekend.

Inlegtegels uit het vroegere Dominicanenklooster in Doornik met de tekst TOURNAI.

Voor de datering zijn de gegevens schaars, maar bouwdata geven enige houvast. In Dendermonde wordt in 1495 gestart met de bouwwerken voor het klooster van de Zwartzusters. Of de tegels in Boxgrove Priory, dicht bij Halnaker House (East Sussex), reeds vóór de dissolutie van 1536-39 aanwezig waren is twijfelachtig. Na 1539 komt de priorij in het bezit van dezelfde familie als Halnaker House, waar vóór 1554 hetzelfde tegeltype aanwezig was. In 1538 starten in Surrey de bouwwerken voor Nonsuch Palace, het paleis van Hendrik VIII, dat afgewerkt wordt tussen 1556 en 1558. Het Kasteel Gallifort te Deurne-Antwerpen wordt in 1542-43 gebouwd en in 1585 verwoest. De productie in Valenciennes situeert zich tussen 1540 en 1600.

Samenvattend kan gesteld worden dat dit tegeltype [a] na 1495 gemaakt werd en zeker tussen 1540 en 1600 in gebruik was, met de nadruk op het midden en het derde kwart van de 16de eeuw.

1.4. [EENDRA] CHT HEEFT GROTE [CRACHT] (tegeltype [d])

Hiervan is mij slechts één exemplaar bekend, dat zich in het museum Huis Lambert van Meerten te Delft bevindt (afb. 12) en afgebeeld wordt in M.C. Horton.[42] Net als bij het tegeltype ALLE DINC HEEFT SIINEN TIIT met Bourgondische vuurslag [b], bevindt de tekst zich op een vierkante band. In plaats van met een vuurslag is het midden versierd met een vierbladbloem met spitse bladeren en een centrale nerf. Op de spreukband bevindt zich slechts één groot drieblad. In de hoeken zien we een kwartvierkant; tussen de hoek en de punt van de vierkante band werden nog halve palmetbladen toegevoegd. De tekst is in humanistisch schrift uitgevoerd. Dat eendracht belangrijk was in de strijd tegen de Spanjaarden, ligt voor de hand.

Afb. 12: reconstructietekening van een vloer, naar een tekening in Horton [d].

2. DATUMTEGELS (tegeltype [e])

Er zijn tot hiertoe tegels met de data 1556 en 1561 bekend, eveneens een variante zonder datum.

Het eerste type bestaat uit een kwadraat dat op zijn punt staat, met vier naar buiten gerichte palmetten [e1]. Deze palmetten zijn driebladig, gelobd en slank van vorm. Het centrum wordt gevormd door een cartouche met vier accoladeachtige randen, waar op de raakpunten een klein ovaal blaadje uitspringt. In het midden van de cartouche bevindt zich de datum 1556. De hoeken zijn gedeeld, met in elk compartiment een halve palmet. Meerdere tegels samen geven een patroon van afwisselend op hun punt staande kwadraten en in vieren gedeelde kwadraten (afb. 13).

Het tweede type verschilt van het vorige door de vorm van de palmetten, die hier wat zwaarder en dus minder elegant zijn uitgevoerd [e2]. Het centrale gedeelte wordt nu gevormd door een cirkel met daarin de datum 1561 in spiegelschrift.

Van het tweede type bestaat een variant zonder datum [e3]. Het verschilt van het vorige door het middendeel dat wordt gevormd door een cirkelvormige band met een accentuering van de vier kardinale punten. Het middenveld ervan wordt gevuld door een vierbladige bloem met een rond hartje.

Afb. 13: reconstructietekening van een vloer [e1] naar een foto in Vis en de Geus, 1978, Tafel 2c en foto van F. Caignie.

Men zou kunnen veronderstellen dat de datums in verband staan met (lokale) historische gebeurtenissen, maar vermits ze ook in Engeland gevonden werden, moet wellicht een meer prozaïsche verklaring gezocht worden, zoals een huwelijks- of geboortedatum. Het ligt dan voor de hand dat deze tegels op bestelling werden gemaakt.

De palmetvorm op deze tegels vertoont een duidelijke verwantschap met de palmet op de spreuktegels van het type [c2]. Chronologisch zijn er geen discrepanties vast te stellen. Het tegeltype komt in Nederland en in Engeland voor. Opmerkelijk is echter dat tot hiertoe wel een fragment in Mechelen werd gevonden maar geen enkel in Antwerpen.

Enkele verwante tegels uit Engeland zijn niet opgenomen in de bestandslijst (Bijlage 3). In 1915 werden misbaksels van tegelproductie gevonden in Little Brickhill (Buckinghamshire). De site werd in 1968 opnieuw onderzocht door D. Mynard.[43] Alle tegels zijn uitgevoerd in bruine lijntekening op gele achtergrond. Het decoratieschema is hetzelfde als op ons tegeltype, maar op de middeleeuwse wijze over vier tegels uitgewerkt. De bladvulling van de segmenten en de centrale rozet zijn veel eenvoudiger, om niet te zeggen onhandiger, dan bij onze tegels. Ze worden door E. Eames op stijlkenmerken - en met enige reserve - in de eerste drie decennia van de 16de eeuw gedateerd.[44] Dit verschilt duidelijk van de Antwerpse tegels, die ten vroegste uit de tweede helft van de 16de eeuw dateren. Meerdere verklaringen zijn mogelijk:

1. Ofwel berust de gelijkenis op toeval. Vanuit een middeleeuws substraat in het collectieve geheugen van de pottenbakkers werden zowel in Engeland als in de Nederlanden dezelfde decoratieschema's gebruikt. Voor Engeland lijkt dit mogelijk omdat het grootste deel van de Little Brickhill-tegels nog middeleeuwse kenmerken vertonen, in tegenstelling tot deze uit de Nederlanden die al een renaissance invloed kennen. Ook is er een tegel bekend met hetzelfde decoratieschema, die wellicht in Cheshire is geproduceerd en mogelijk uit de 15de eeuw dateert.[45]

2. Ofwel zijn de tegels uit de Nederlanden geïnspireerd op Engelse voorbeelden. Dit is zeer onwaarschijnlijk. Weliswaar moet er in de 14de eeuw een Engelse tegelbakker uit Essex in Utrecht aan het werk geweest zijn[46], maar voor de 16de eeuw is er geen import van Engelse tegels in de Nederlanden bekend;

3. Ofwel zijn de Engelse tegels geïnspireerd op voorbeelden uit de Nederlanden. Er bestaan wel aanwijzingen van Vlaams-Nederlandse invloed in Engeland. Een aantal lokaal geproduceerde tegels uit Yorkshire en Leicestershire bezit nagelgaatjes zoals bij onze tegels steeds het geval is, maar wat in Engeland zelden voorkomt. Eames oppert de mogelijkheid dat een tegelmaker uit de Nederlanden werkzaam was in Noord Engeland.[47] Verder is er heel wat export van tegels uit de Nederlanden naar Engeland bekend. De spreuktegels, een ornamenttegel en een randtegel (tegeltypes [a1], [a2], [b], [f2] en [h2]) komen daar voor.

De derde veronderstelling lijkt op het eerste gezicht de meest aannemelijke, maar dit zou betekenen dat datumtegels al vanaf het eerste kwart van de 16de eeuw voorkomen, wat noch door vondsten, noch door de datumvermelding wordt bevestigd, en dat de Engelse Little Brickhill-tegels dus wellicht later geproduceerd werden dan door Eames wordt aangenomen. Het is duidelijk dat er voor de oplossing van dit interessante probleem op dit ogenblik te weinig gegevens beschikbaar zijn.

3. RENAISSANCETEGELS

Vaak komen deze tegels voor onder de algemene benaming ornamenttegels of tapijttegels. Als men de mozaïekvloeren van enkele Byzantijnse kerken voor ogen heeft, ligt dit voor de hand. De derde bouwfase van de kerk van Zahrani in Zuid-Libanon, die 541 gedateerd wordt, is hiervan een mooi voorbeeld. Dichter bij ons geeft het werk van Andrea Della Robbia hiervoor een duidelijke aanwijzing. De tapijten die vaak voor altaren gelegd werden, krijgen bij hem een equivalent uit tegels, waarbij zelfs de franjes langs de rand weergegeven worden.[48] Verspreid over de jaren 1475 tot ca. 1500 maakte Della Robbia verschillende vloeren voor kapellen, onder andere in San Gemignano, Bologna en Montevarchi. Ook uit de dom van Siena is een voorbeeld bekend.[49] In een later stadium zullen ze het volledige vloeroppervlak innemen. We krijgen in deze ontwerpen eindeloze maniëristische variaties, zowel voor vloeren als voor plafonds, die elkaar wel eens weerspiegelen.

De Italiaanse majolicabakkers die zich in het begin van de 16de eeuw in Antwerpen vestigden, beheersten zonder enige twijfel deze vormen- en motieventaal, en speelden in Antwerpen een avant-gardistische rol.[50] Als vanaf 1537 de architectuurboeken van Serlio uitgegeven worden, kennen zij een snelle verspreiding en korte tijd later worden ze ook in Antwerpen vertaald en gedrukt.[51] Dit, evenals de gravures van Dürer, het werk van Gossart (in Antwerpen werkzaam!), de tapijtenkartons van Rafaël, samen met de wisselwerking tussen de school van Fontainebleau en Antwerpen, geeft een geweldige impuls aan het gebruik van de renaissance vormentaal. Het ligt voor de hand dat dit eerst gebeurde in het intellectuele milieu van de drukkers en de kunstenaars uit het Sint-Lucasgilde en hun opdrachtgevers uit de hogere kringen. Pas daarna kende dit door middel van modellenboeken een meer algemene verspreiding naar middenstand en ambachten zoals de pottenbakkers, en niet omgekeerd.

In een stad als Antwerpen, waar zoveel talent en vakmanschap aanwezig was, zal het niet moeilijk geweest zijn om het maken van de houten stempels - nodig voor de productie van inlegtegels - uit te besteden. Dit verklaart dan ook de kwaliteit van de stempels voor de geproduceerde renaissancetegels.

3.1. VLECHTBANDMOTIEF (tegeltype [h])

Het decor van dit type randtegel is opgebouwd uit een dubbele gele vlechtband met in de openingen een vijfbladige bloem samengesteld uit stippen. Het motief wordt afgeboord door een bruine en een dubbele gele band. De vlechtband is een oeroud decoratiemotief. Het komt reeds voor bij de Sumeriërs en in de Jaroft-cultuur in Iran in het derde millennium voor Christus. We vinden het daarna in alle periodes en culturen terug. Bijzonder populair was het in de Romeinse tijd als randversiering van mozaïeken. Ook in de Byzantijnse en Lombardische kunst wordt het regelmatig aangetroffen. Ten noorden van de Alpen komt het in de Romaanse architectuur af en toe voor. In de loop van de 13de eeuw verschijnen in Rievaulx Abbey een aantal Engelse mozaïektegels met vlechtbandmotief (British Museum, Londen); ook enkele reliëftegels in de abdij Ten Duinen te Koksijde zijn met een eenvoudige reliëfband versierd[52].

In Italië kent het motief een grote bloei. Een duidelijk voorbeeld hiervan uit de 12de eeuw zien we in San Miniato in Firenze.[53] Dankzij de Cosmatenvloeren worden deze motieven vanaf de 12de eeuw over heel Italië verspreid. Nog in de 15de eeuw wordt er een aangelegd in de Sixtijnse kapel in Rome en op het schilderij *De Franse gezanten aan het Engels hof* van Holbein de Jongere uit 1533, staat er ook een afgebeeld (National Gallery, Londen).

Het is niet verwonderlijk dat de vlechtband in de Italiaanse renaissance weer opgenomen wordt in de motieventaal van architectuur en schilderkunst. In het laatste kwart van de 15de eeuw zien we het motief opduiken als poortomlijsting in het kasteel van Urbino. Van de Cascina Pozzobonelli in Milaan (via Doria 2a), dat in 1492 in opdracht gegeven werd aan Bramante, blijft alleen de kapel over en een deel van de portiek. Er is in deze portiek een plafondversiering bewaard in sgraffiato, met een ingewikkeld systeem van vlechtbanden op een gearceerde achtergrond. Op een kopergravure uit de omgeving van Titiaan, met het portret van Suleyman de Prachtige, uit 1532, merken we op de kleding een vlechtband met vijfbladige bloemen in de tussenruimtes.[54]

Ook in de tegeldecoratie is het vlechtbandmotief binnengedrongen. Uit de Libreria in de Dom van Siena kennen we de driehoekige vloertegels met een vlechtbandrand en het wapen van de familie Piccolomini die 1507 gedateerd worden.[55] In de cappella Boto van de S. Maria di Castello te Genua bevinden zich wandtegels met een vlechtwerk van zeshoeken en cirkels. Binnen de cirkels is een vlechtbandmotief ingewerkt. Zij worden 1520-1526 gedateerd. Uit dezelfde periode bevindt zich in S. Maria del Soccorso te Arcevia een majolica annunciatie van de hand van Marco Della Robbia, met een vlechtband als versiering in de zuilen en de boogomlijsting.

Antwerpen laat zich natuurlijk niet onbetuigd. Uit het kasteel van Egmont te Zottegem is een fragment van een tegel met vlechtbandmotief in Antwerpse majolica gepubliceerd.[56] Een vergelijkbaar stuk bevindt zich in de verzameling De Barsée (Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen). Bekend zijn natuurlijk ook het tegelmozaïek met de meanderelementen en rozetten uit het kasteel van Hendrik III van Nassau te Breda, die tussen 1536 en circa 1540-1544 zouden gemaakt zijn.[57] Het Museum Vleeshuis te Antwerpen bezit enkele leeuwenkoptegels met vlechtbanden en vijfbladige bloempjes[58] die gevonden werden op het terrein van het atelier Den Salm van Guido Andries[59]. In het park van kasteel Rameyenhof te Gestel kwam ook een gelijkaardig fragment tevoorschijn.[60] C. Dumortier dateert deze tegels omstreeks 1540.[61] Onze inlegtegels met vlechtbandmotief zijn rechtstreeks hierop geïnspireerd, maar ook de architectuurboeken van Serlio uit 1537 kunnen hierin een rol hebben gespeeld.[62]

Volledigheidshalve dient vermeld dat het vlechtbandmotief nog in Frankrijk voorkomt in de periode 1570-1581[63] en als randmotief van een tegeltableau dat gemaakt werd door Frans Floris of een navolger[64]. Tussen 1596 en 1616 duikt het op in de tegels van Lorenzo Madrid voor de Generalitat de Catalunya in Barcelona, tegels waarin de Antwerpse motievenwereld nog niet helemaal verdwenen is.[65] Tot slot treffen we het in Antwerpen aan op plafondbehangpapier uit het laatste kwart van de 16de - begin 17de eeuw.[66]

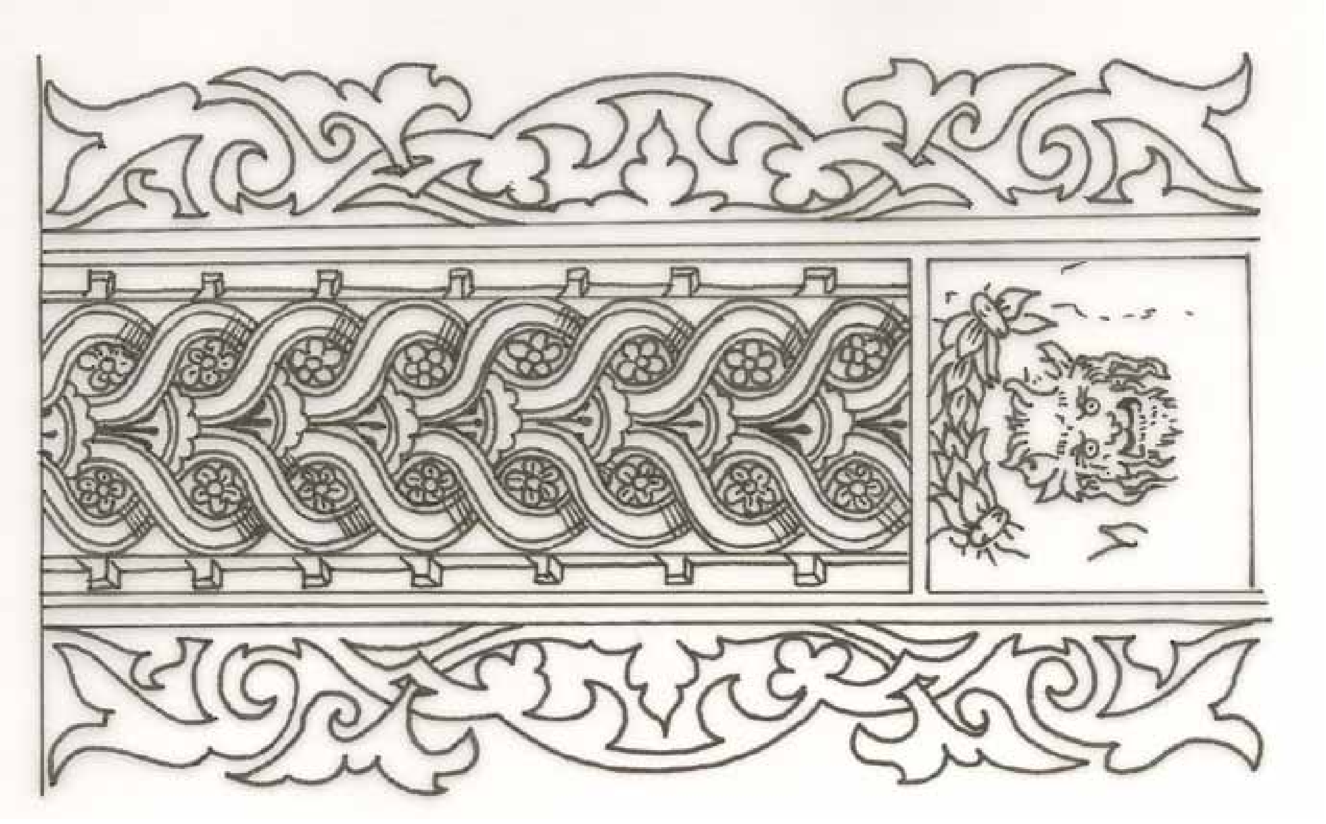

Afb. 14: een vel plafondbehang van de Veemarkt te Antwerpen (tekening L. Geyskens naar een reconstructietekening door P. Maclot,1983).

3.1.1. Hoektegel met vlechtbandmotief (tegeltype [h1])

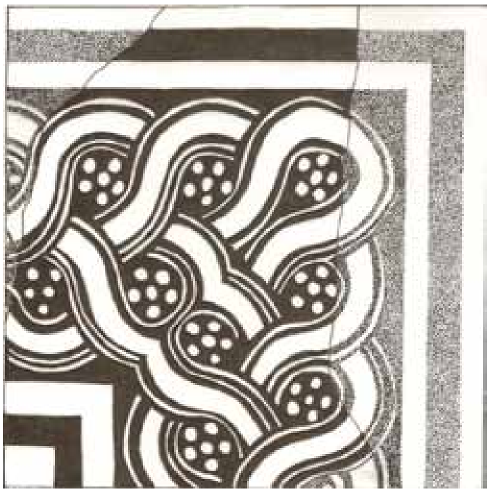

Afb. 15: reconstructietekening van een hoektegel met vlechtbandmotief, naar het fragment in de verzameling van de auteur.

Dit fragment is het enige bekende van dit tegeltype.[67] De in de hoek samenkomende vlechtbanden vormen een aantal lussen en een eenvoudige accolade. In de binnenste hoek zijn twee gele banden aangebracht in de vorm van een kwartvierkant. Deze tegel is afkomstig uit de vroegere verzameling Frans Engels en mogelijk omstreeks 1930 gevonden bij werken aan het Hof van Liere in de Prinsstraat te Antwerpen of, minder waarschijnlijk, uit een afgebroken huis nabij de Molenstraat te Antwerpen-Borgerhout.[68]

Het Hof van Liere was een stadspaleis dat in 1517 gebouwd werd als burgemeesterswoning. De faam ervan was zo groot dat keizer Karel V er verbleef in plaats van, zoals de gewoonte was, in de Sint-Michielsabdij. Later werd het door de stad Antwerpen ter beschikking gesteld van de Engelse *Merchant Adventurers* die het, tot hun vertrek uit Antwerpen, als hoofdzetel gebruikten. Zij hebben natuurlijk de Antwerpse tegelproductie gekend en zijn waarschijnlijk ook verantwoordelijk geweest voor de export ervan naar Engeland.

3.1.2. Randtegel met vlechtbandmotief (tegeltype [h2])

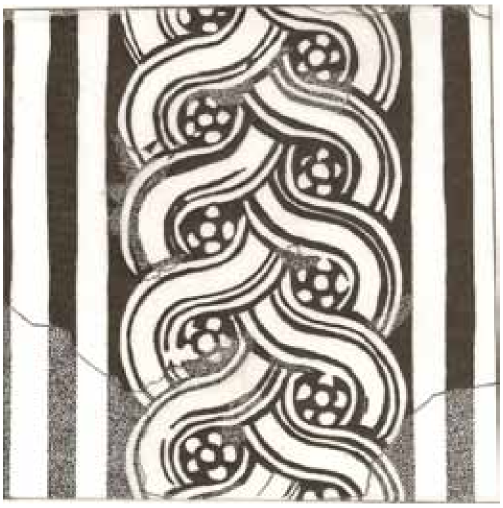

Afb. 16: reconstructietekening van een randtegel met vlechtbandmotief, naar de tegel uit het atelier De Tennen Pot te Antwerpen.

Deze tegel sluit aan op de vorige. Afhankelijk van de wijze van snijden van de tegel kan nog een smalle bruine randstreep voorkomen. Gecombineerd met de kruisen-tegel [f] of de ster/kruis-tegel [g] biedt deze tegel een mogelijkheid voor de vorming van een vloer.

Dit tegeltype komt voor in Londen (1 fragment), Middelburg (1 fragment), Dokkum (3 fragmenten) en Mechelen (1 fragment). In Antwerpen is een fragment bekend uit een ophogingslaag in de kathedraal en een bijna volledig stuk uit het atelier *De Tennen Pot*. Dit laatste kan als misbaksel beschouwd worden: de tegel staat namelijk lichtjes kromgetrokken door oververhitting en vertoont vele bakscheuren. Dit geeft ons 1560-1577 als datering.

Opvallend aan de inlegtegels met dit decor is de slecht begrepen uitvoering van de vlechtband, waardoor de verschillende slingerdelen niet of nauwelijks op elkaar aansluiten. Men kan in dit specifieke geval spreken van een discontinue vlechtband, een verschijnsel dat we ook opmerken bij de tekening in boek IV van Serlio.

Samengevat kan men, gezien de schaarse archeologische gegevens, enkel stellen dat het vlechtbandmotief op inlegtegels vanaf ca. 1540 in gebruik kan zijn geweest, en dat dit tegeltype zeker in de periode van 1560 tot 1577 geproduceerd werd. Wellicht bleef het tot in het begin van de 17de eeuw in productie.

Nota betreffende de begrippen arabesken, palmetten en moresken

Er bestaat op dit gebied nogal wat begripsverwarring. De termen worden vaak te pas en te onpas gebruikt wat natuurlijk tot een uitholling ervan leidt. Ook in de 16de eeuw was het niet steeds even duidelijk wat wát was. Piccolpasso geeft de naam "rabesche" en weet daarbij te vertellen dat ze bijna uitsluitend in Venetië en Genua gebruikt werden.[69] Een mooi voorbeeld hiervan vinden we op een Venetiaanse majolicaschotel van Maestro Jacomo da Pesaro uit 1543.[70] Nochtans zijn arabesken al in de 14de en 15de eeuw bekend in Italiaanse weefsels.[71] Pellegrin, die van Florentijnse afkomst was, geeft in 1530 de naam "Facon arabicque et ytalique" voor zijn arabesken en moresken.[72] Bij Virgil Solis heten ze in 1541 en volgende jaren "Moriskhe und Türckischer Einfacher und Duwelter art".[73] De door Balthasar Bosch in 1554 gepubliceerde bladen worden daar "maurusias" genoemd, hoewel hij zowel arabesken in Venetiaanse stijl als moresken weergeeft.[74] Ook in de recentere literatuur is duidelijkheid niet de regel. De invulling van de begrippen die hier gebruikt worden, volgt de opvatting uit "Ornamentprenten I, 15de en 16de Eeuw".[75]

Onder de naam *palmetten* worden de meest uiteenlopende bladachtige vormen verenigd. Zij zijn ontstaan in de oudheid. Elke latere cultuurperiode maakt er in aangepaste vorm gebruik van. Al dan niet beïnvloed door Chinese lotusmotieven uit de Tang en Yuan periode, komt het palmetmotief ook voor in de Islamitische cultuur. Dit maakt dat het drieblad van tegeltype [g1] zonder twijfel een palmetmotief kan genoemd worden. Een aantal van deze palmet/arabesk motieven gaan binnen de Antwerpse en Nederlandse tegelproductie in geabstraheerde vorm een eigen leven leiden, in de vorm van hoeken in spaartechniek. In sommige publicaties wordt ook de bladrank met zijn acanthus of wijnbladeren tot de arabesken gerekend, wat gezien de totaal andere (klassieke) oorsprong ons inziens niet terecht is. Natuurlijk is het wel zo dat er soms interferentie bestaat tussen bladranken en geformaliseerde arabesken, zoals het geval is bij een aantal kandelabers met bladranken van Peter Flötner.

Onder *arabesken* verstaan we een geheel van asymmetrische of symmetrische gebogen, fijne lijnen en spiralen met een bladversiering. Deze bladeren worden vaak gevorkt of lancetvormig genoemd, maar de Turkse term "rumi" is hier adequater en minder voor vergissingen vatbaar.[76] Dikwijls worden meerdere arabeskensystemen over en door elkaar gebruikt. In symmetrische patronen kunnen ze dan de vorm aannemen van open of gesplitste palmetten wat natuurlijk de leesbaarheid ervan niet bevordert en zeker niet als zich daarbinnen nog palmetbladeren bevinden. Ze komen dan vaak voor als twee of meer gesplitste palmetten die vanuit een centraal punt, zoals een concaaf vierkant, vertrekken.[77]

Moresken zijn het geheel van brede, rechte en gebogen lijnen die zich oversnijden en een hoekig symmetrisch patroon vormen. Zij komen voor in wit op een zwarte achtergrond of omgekeerd als zwart op een witte achtergrond, en die meestal bijkomend versierd wordt met arabesken.

De arabesken/moresken systemen die we terugvinden op Antwerpse majolicategels zijn ten dele overgenomen uit het werk van Pellegrin, zoals duidelijk vastgesteld.[78] Deze zijn op hun beurt geïnspireerd door Turkse voorbeelden uit de 15de eeuw wat blijkt uit een aantal boekbandversieringen in de collectie van het Topkapi[79] en een tegel in V&A[80].

Afb. 17: boekband met rumi versiering uit de 15de eeuw, Hagia Sofia, nr. 3740; tekening naar Keskiner 1991. Rechts de arabesken van Pellegrin[81].

Er zijn nog andere invloeden werkzaam. De vorm van de *rumi* blaadjes en sommige palmetten lijkt eerder geïnspireerd door werk van Peter Flötner of navolgers en ook het werk van Holbein de Jongere komt hiervoor in aanmerking.

De Antwerpse arabesken krijgen al snel een eigen interpretatie en daardoor specifieke kenmerken, die zich verder ontwikkelen en uiteindelijk steeds minder te maken zullen hebben met de initiële inspiratiebronnen. Uit de ster/kruis-tegels ([g1] hierna) blijkt dat er nog een derde inspiratiebron aanwezig moet geweest zijn, namelijk wat men de 'klassieke arabesk' kan noemen zoals ze voorkomt op het hoogtepunt van de Seldjoekse en Osmaanse kunst en later in de Mammeloekse kunst in Cairo en Syrië.[82] In de loop van de 15de eeuw bestonden er uitstekende handelsverbindingen tussen Venetië en de Levant en werd er o.a. veel Mammeloeks koperwerk door Venetië geïmporteerd, en ook ter plaatse nagebootst. Dichter bij ons kan er een opvallende verwantschap vastgesteld worden met Antwerps 16de - vroeg 17de-eeuws ijzersmeedwerk (raam- en deurbeslag).

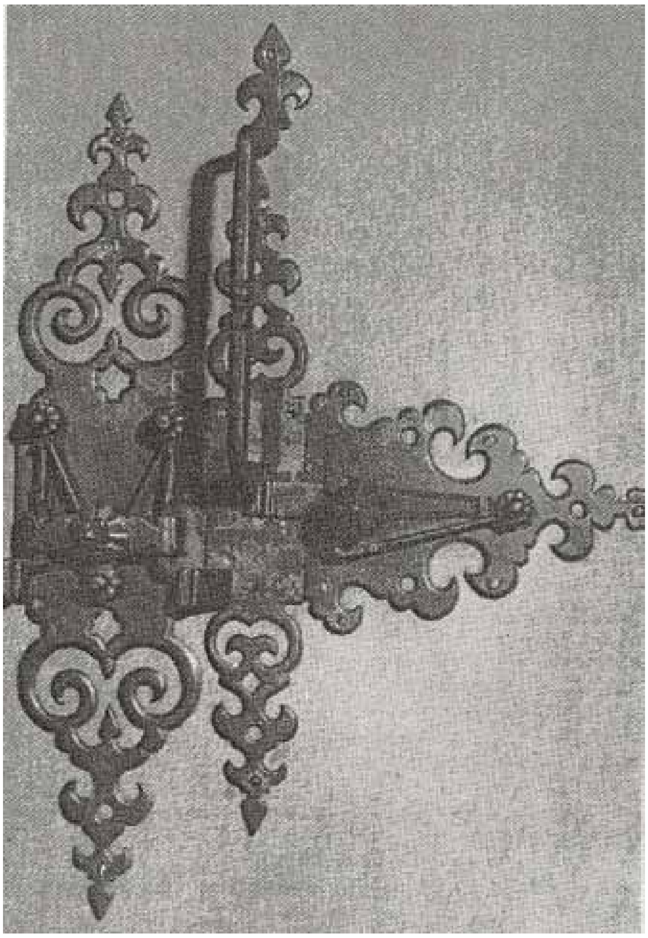

Afb. 18: stel Antwerpse knip- en klinksloten van een raam, 16de eeuw, Museum Vleeshuis (foto Veroft).

Vanaf ca. 1540 doet de renaissance hier zijn invloed gelden, om tot volle ontplooiing te komen in het laatste kwart 16de, eerste kwart 17de eeuw.[83] Deze abstracte, krachtige, architecturale vormen zijn ook verwant met Turks geïnspireerde decoratieve motieven in een Iskander Sultan Anthologie uit Shiraz[84], maar mogelijk geïnspireerd op architectuurtekeningen van Hans Vredeman de Vries[85], of puttend uit hetzelfde bronnenmateriaal.

De op Antwerpse tegels voorkomende arabesken- en palmetvormen hebben we enigszins proberen te ordenen (zie Bijlage 1).

Tot slot nog een bemerking over het fel ingeburgerde begrip "Spaans-Moorse motieven". De enige directe Spaanse invloed die kon vastgesteld worden, is het gebruik van tegels als wandversiering. De volledige motieventaal komt echter uit Italië. De islamitische elementen ervan - uit Turkije, 13de-eeuws Spanje en de Levant - hebben eveneens via de Italiaanse renaissance hun weg naar de Lage Landen gevonden.

3.2. GRIEKS KRUIS / ANDREASKRUIS / ZESKANT met ARABESKENVULLING (tegeltype [f]).

Vier tegels samen geven, naargelang de wijze waarop ze worden samen gelegd, of een Grieks kruis, of een Andreaskruis. Bij negen tegels bekomt men een patroon waarin de twee kruismotieven samen voorkomen. Er zijn tot hiertoe vier varianten bekend die qua vlakindeling gelijk zijn aan de Antwerpse majolicategel waarvan het Museum Vleeshuis vier exemplaren in bezit heeft.[86] Ook op de abdijsite Ten Duinen te Koksijde werden tientallen fragmenten met dit decortype teruggevonden.[87] Die tegels worden door C. Dumortier omstreeks 1540-1550 gedateerd.[88]

In de Antwerpse majolica kent het arabeskenmotief een grote populariteit. De varianten [f3] en [f4] sluiten hierbij aan omdat ook hier de arabeskenversiering geïnspireerd is op die van Pellegrin. De varianten [f1] en [f2] daarentegen werden ingevuld met een floraal motief dat zijn oorsprong vindt in de zogenaamde kandelabermotieven uit de renaissance.

3.2.1. Variant [f1]: op gearceerde achtergrond met floraal kandelabermotief

(motieftypes A.01.04, A.02.04 en A.03.04: zie Bijlage 1)

Tot hiertoe zijn er fragmenten bekend uit Nederlandse collecties (4 fragmenten), Zwolle (40 fragmenten), Ipswich (2 fragmenten), Oxford (1 fragment), Southampton (5 fragmenten), Exeter (4 fragmenten), Mechelen (15 fragmenten), Wintam (1 fragment) en Antwerpen (1 fragment). Het Antwerps exemplaar werd in de kelder van het huis *De Tennen Pot* gevonden. Dit huis was, zoals hoger reeds vermeld, tussen 1560 en 1577 bewoond door pottenbakker Pauwels Janssen. Een deel van de tegel is tijdens het bakken afgesprongen en omgekeerd op het andere deel terechtgekomen en daarop vastgebakken. We hebben hier dus duidelijk met een misbaksel te maken. Het florale motief komt in een zeer verwante vorm voor bij Serlio[89] en op een Zuid-Duitse/Zwitserse buffetkast van een meester H.S. uit 1565[90]. De opbouw van de kast is geïnspireerd door werk van H. Vredeman de Vries (ovale intarsia voorbeelden uit 1562). Ook in het behang van Wienhausen/Antwerpen komt het in een meer uitgewerkte vorm voor met de datum 1564. Wat de verdere datering betreft hebben we als aanknopingspunten:

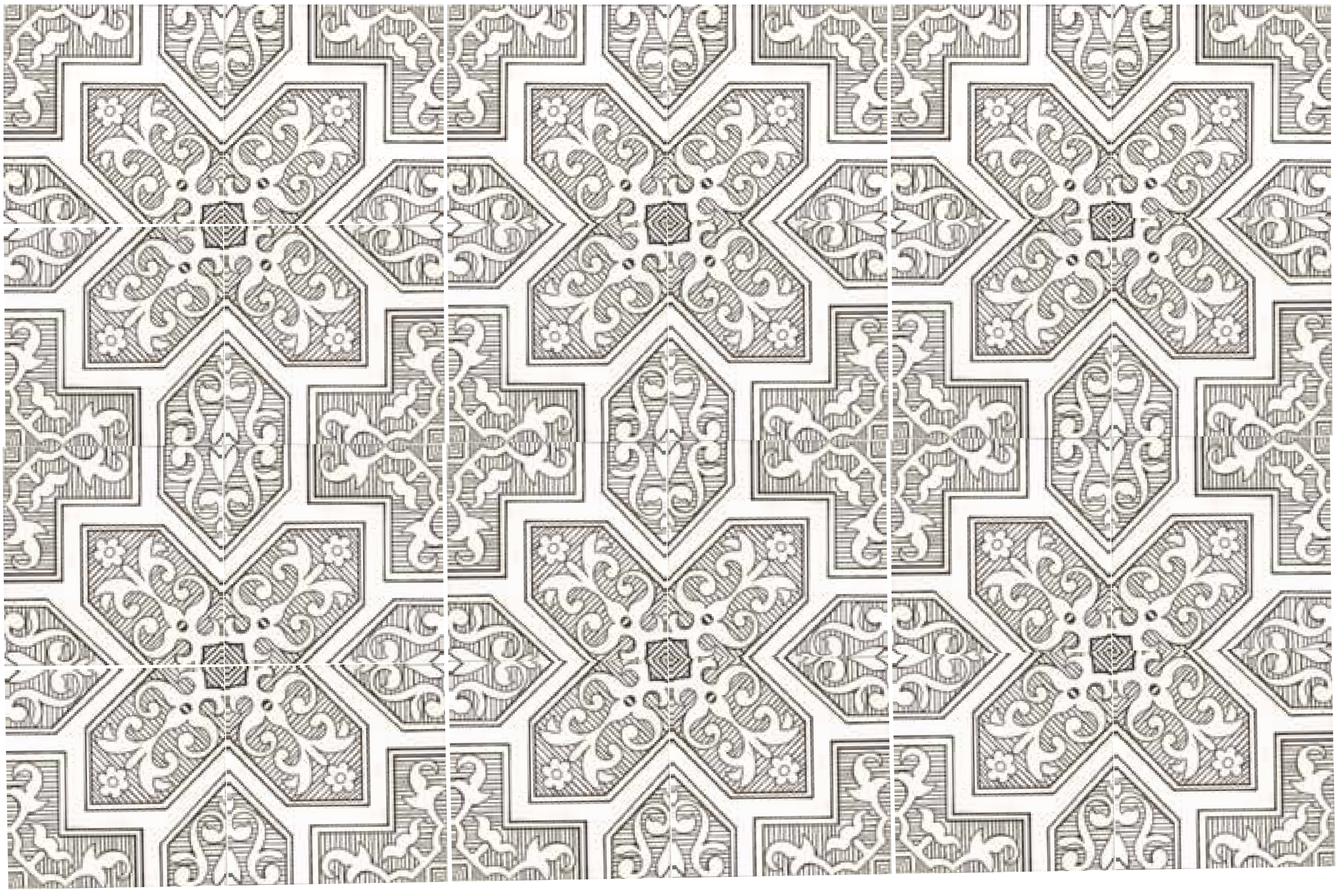

Afb. 19: reconstructietekening van een vloer met kruisen-tegels, variant [f1], naar de tegels uit Exeter, Zwolle en Antwerpen.

- Serlio, 1537-1539
- Dumortier 2002, 188, cat. 34: 1540-1550
- Ipswich: St. Margaret's Church en Christchurch Mansions waarvan de hoofdgebouwen van 1548-1550 dateren en een latere vleugel van 1564
- Southampton: Winkle Street Excavations, in een ca. 1550 gedateerde archeologische puinlaag
- Het plafondbehang uit Wienhausen/Antwerpen met datum 1564
- H. Vredeman de Vries, 1562 - meester H S, 1565
- het misbaksel uit het atelier van Pauwels Janssen te Antwerpen: 1560-1577
- de opgraving van de havezate (kasteel) Kranenburg te Zwolle die in 1580 verwoest werd.

Samenvattend kan men er vanuit gaan dat deze tegels tussen 1540 en 1580 in gebruik waren, zeker tussen 1560 en 1577.

Bij het nader bekijken van de verschillende artefacten konden drie verschillende stempels onderscheiden worden, die slechts in details van elkaar verschillen.

Stempelgroep A: de Antwerpse tegel (bestandnummer f1.01). Hierbij kan een groep tegels aangesloten worden waarbij men verschillende gradaties van sleet op de stempel kan vaststellen. De scherpste afdruk komt voor op een tegel uit Gouda (bestandnummer f1.04), gevolgd door de tegel uit Exeter (bestandnummer f1.15), dan Antwerpen en vervolgens Zwolle (bestandnummer f1.06). Het belangrijkste kenmerk van deze stempel is dat het laatste kelkblad van het bloemmotief in het Andreaskruis naar buiten gekeerd is.

Stempelgroep B: de tegel uit Delft (bestandnummer f1.03) en de tegel in een privé-verzameling in Deventer (bestandnummer f1.05). Bij deze tegels heeft het bloemmotief een naar binnen gekeerd kelkblad zoals bij de variant [f2].

Stempelgroep C: een tegelfragment uit Arnhem (bestandnummer f1.02). Dit verschilt van de vorige stempel enkel door het begin van de stengel en een ontbrekend traanvormig motief.

Deze verschillen worden in de hiernavolgende afbeelding geïllustreerd.

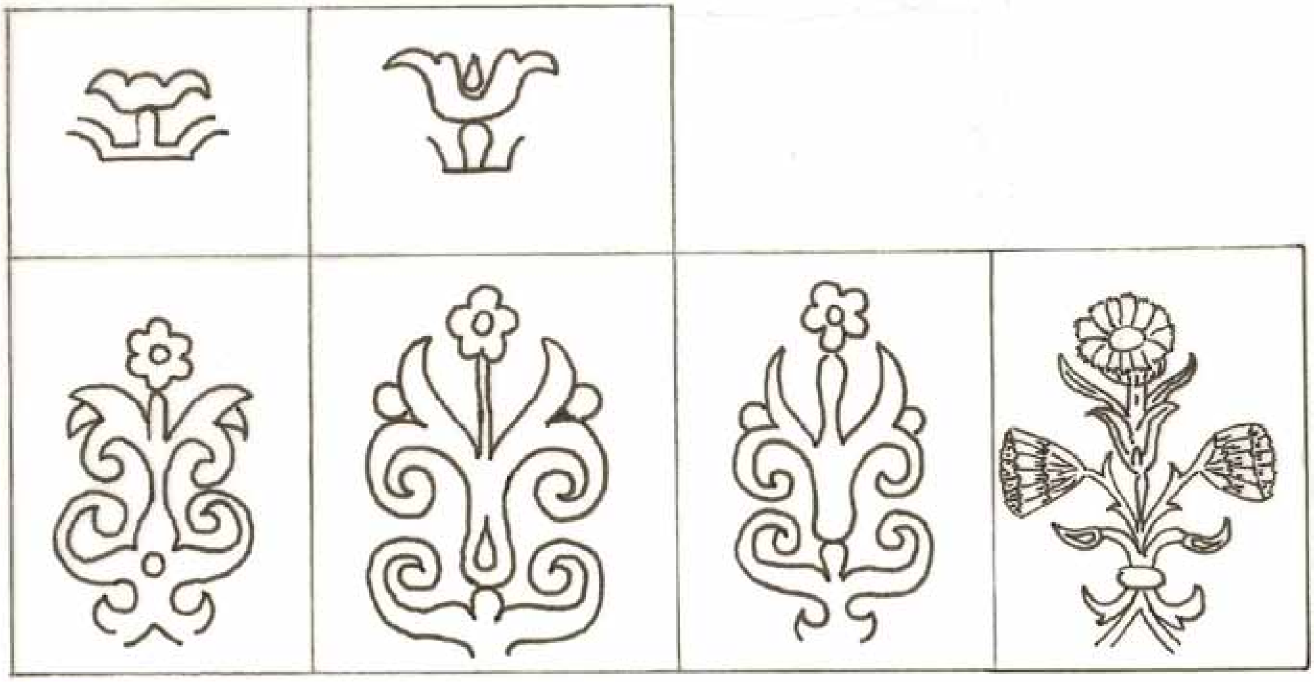

Afb.20. de drie stempelgroepen van variant [f1]: onderaan de bloemen uit het gepunt kruis, daarboven de bloemen uit het er tegenoverliggende Grieks kruis; van links naar rechts stempelgroep A, B en C, evenals de centrale bloem van het vel plafondbehang uit Antwerpen en Wienhausen (1564).

3.2.2. Variant [f2]: op niet-gearceerde achtergrond, bruine lijntekening op gele achtergrond, met floraal kandelabermotief

(motieftypes A.01.05, A.02.05 en A.03.05: zie Bijlage 1)

Deze variant is in Londen gevonden en bevindt zich in het British Museum.[91] Dit is tot hiertoe het enige bekende exemplaar van dit tegeltype in *reverse*-techniek. Dit betekent dat een bruine lijntekening is aangebracht op een gele achtergrond in tegenstelling tot de andere tegels van dit type, die alle een gele tekening op bruine achtergrond vertonen. De techniek is vanaf het begin van de 16de eeuw populair in Engeland, maar komt ook voor op Franse tegels, evenals op tegels uit de Nederlanden.

3.2.3. Variant [f3]: op niet-gearceerde achtergrond, bruine arabesken naar Pellegrin en lijntekening op gele achtergrond

(motieftypes A.01.02, A.02.02 en A.03.02: zie Bijlage 1)

Hiervan konden negen exemplaren getraceerd worden: vier fragmenten uit Antwerpen, waarvan er ondertussen drie verdwenen zijn, één uit Haarlem, drie in Museum Gruuthuse in Brugge, en een laatste in de collectie van Museum Princessehof in Leeuwarden.

De drie verdwenen Antwerpse tegels werden gevonden in het huis van Halmale, Venusstaat 18 te Antwerpen. De archeologische context is niet zo duidelijk. Ze zouden kunnen gevonden zijn in een puinlaag op de binnenplaats. De huidige verblijfplaats ervan is niet gekend. Het eigenaardige aan deze stukken is dat, toen we ze vóór ca. twintig jaar in handen hadden om te fotograferen en te tekenen, het leek of ze nooit geglazuurd zijn geweest.

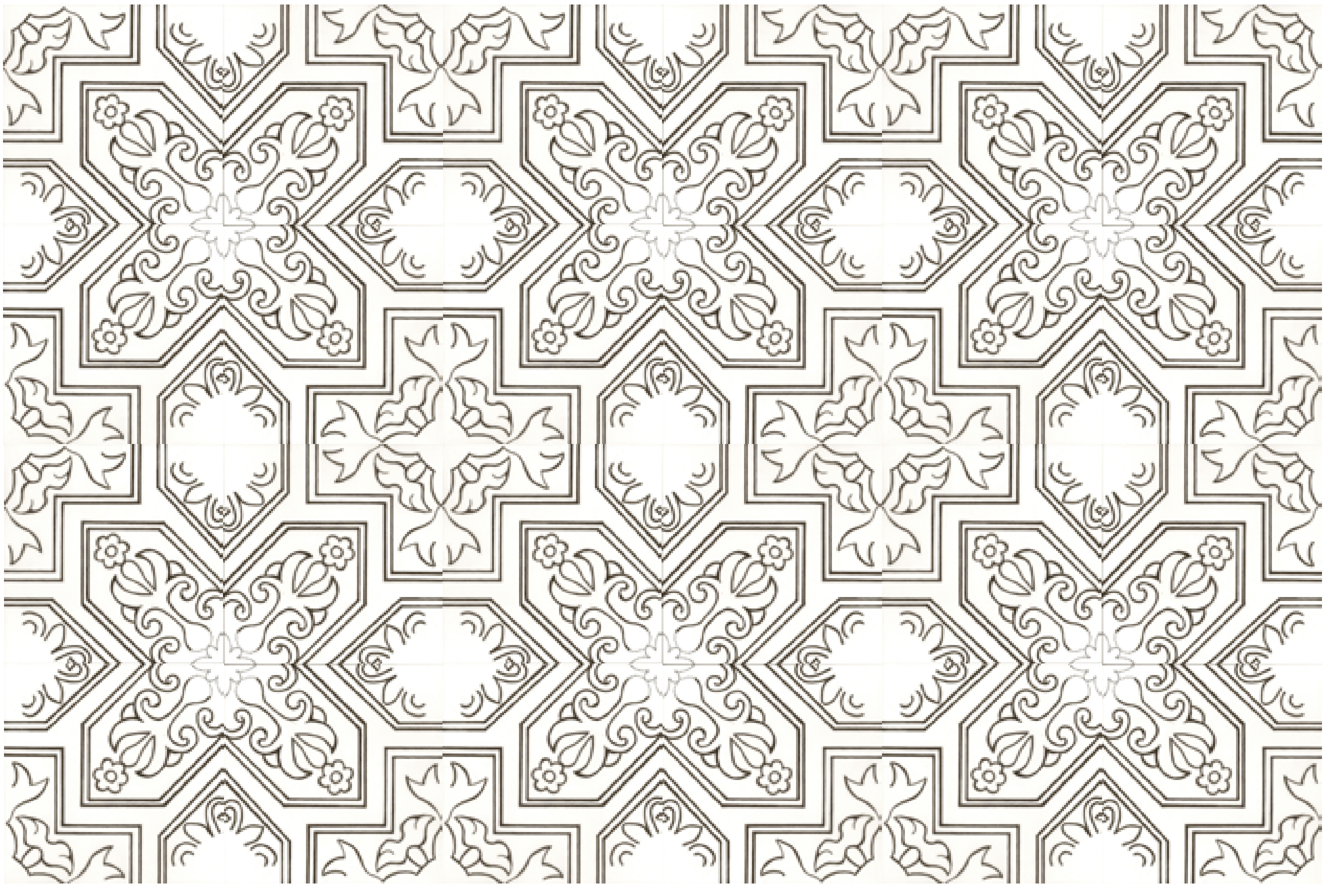

Afb.21. reconstructietekening van een vloer met kruisen-tegels, variant [f2], naar een foto genomen door de auteur.

De vierde tegel is een recente vondst (2008) op het kloosterterrein in de Jezusstraat (bestandnummer f3.09) die echter wel geglazuurd is. Net als de spreuktegels die van deze site afkomstig zijn, is deze tegel ook te hard gebakken. Daardoor vertoont hij een aantal bakscheuren. De verdonkering van het glazuur kan ontstaan zijn tengevolge van rookschade, maar evengoed door het milieu waarin de tegel eeuwenlang verbleef.

Van de Brugse exemplaren (bestandnummers f3.05, -06 en -07) is de vindplaats niet gekend. Zij zijn ook geglazuurd, evenals het fragment uit Haarlem (bestandnummer f3.04).

Van de bouwgeschiedenis van het huis van Halmale is weinig bekend. De straat werd in 1517 getrokken en na 1585 werden er een aantal rijke woningen gebouwd. Naar het einde van de 16de, begin 17de eeuw woonde daar de Antwerpse burgemeester Hendrik van Halmale. Dit geeft weinig houvast voor een degelijke datering.

De tegel uit de Jezusstraat werd in een vroeg 17de- eeuwse context gevonden.

Het zou voor de hand liggen dat zowel de spreuktegels als de ornamenttegel uit hetzelfde atelier betrokken werden. Indien dit het geval was, zou dit dan de werkplaats van Pauwels Janssen in De Tennen Pot moeten zijn (zie hoger). Hierdoor kan de productie van dit tegeltype met enige reserve tussen 1560 en 1577 gedateerd worden. De gebruikte arabesken sluiten nauw aan bij het werk van Pellegrin en de Antwerpse majolicategels.[92]

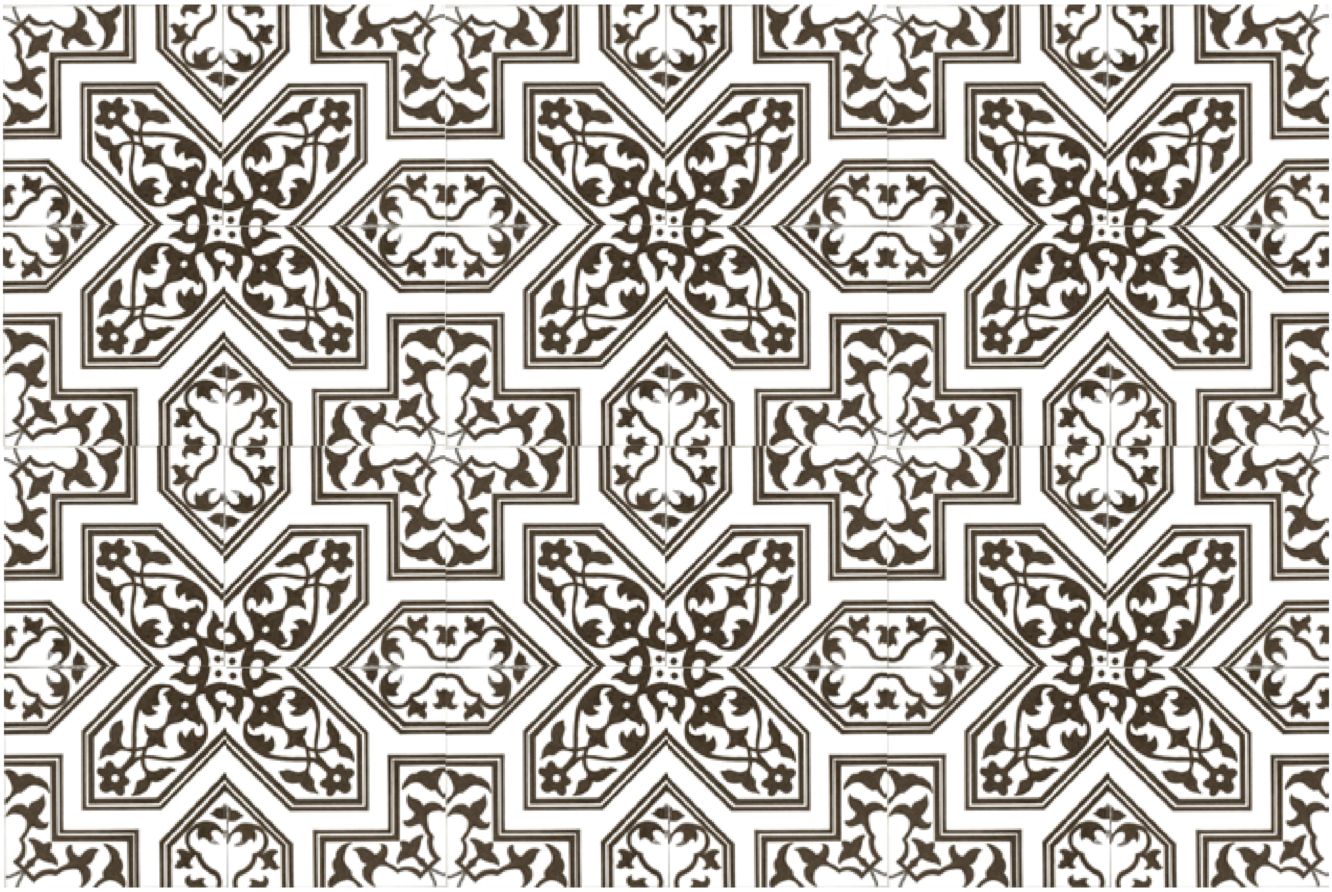

Afb. 22. reconstructietekening van een vloer met kruisen-tegels, variant [f3], op basis van de Halmaletegel uit Antwerpen .

3.2.4. Variant [f4]: op niet-gearceerde achtergrond, bruine arabesken op gele achtergrond, arabesken naar Pellegrin

(motieftypes A.01.03, A.02.03 en A.03.03: zie Bijlage 1)

.De vier tegels uit de Oude Kerk aan de Oude Delft te Delft, nu in Nederlands Tegelmuseum te Otterlo, zijn de enige bekende voorbeelden van dit type. De arabesken in het gepunte kruis komen in grote lijnen overeen met de arabesken van de Halmale-tegels [f3], behalve dat ze niet op een bloem eindigen, maar op een palmetvorm én dat de bladvormen fijner en meer gevorkt uitgewerkt werden. Bij de arabesken in de Griekse kruisen is de vorm slap en geeft daardoor een verwarde indruk. Diezelfde sprietige, drukke en warrige uitwerking komt in de 17de eeuw voor zoals blijkt uit een vroeg 17de-eeuwse plafondschildering uit Utrecht.[93] Een gelijkaardige drukke arabeskenvulling zien we op Noord-Nederlandse tegels uit de periode 1610-1635.[94] Mogelijk getuigen zij van een plaatselijke productie, die tot in de 17de eeuw in gebruik was.

Afb.23: reconstructietekening van een vloer met kruisen-tegels, variant [f4], op basis van de tegels uit Delft.

3.3. STER/KRUISDECOR (tegeltype [g])

Het decor bestaat hier uit een gepunt kruis en een achtpuntige ster. Men heeft vier tegels nodig om één van de motieven te zien, en negen tegels om het volledige beeld van het ster/kruispatroon te vormen. Er zijn twee varianten bekend.

Variant [g1] is versierd met gele, bruin omlijnde arabesken (motieftype B.01.02 en B.02.02). De achtergrond is gearceerd.

Tot hiertoe zijn in Antwerpen vier fragmenten van dit type gevonden (bestandnummers g1.01 en g1.03 tot g1.05), één in Ieper (bestandnummer g1.06), vijf in Mechelen (bestandnummers g1.07 tot g1.11), een volledige tegel in een privé-verzameling in Deventer (bestandnummer g1.12) en één exemplaar in Nederlands Tegelmuseum te Otterlo (bestandnummer g1.02). Van de laatste twee tegels is de vindplaats niet bekend.

Enkel de drie fragmenten uit de Sint-Augustinuskerk te Antwerpen komen uit een archeologisch betrouwbare context. Zij bevonden zich in een egalisatielaag voor de bouw van de kerk, samen met wat keukenafval, maar vooral afvalproducten van majolicabedrijven uit de buurt. De bouwwerken beginnen in 1615 en 1618 is de kerk afgewerkt. Dit geeft een duidelijke datum *ante quem*. Of de drie tegelfragmenten ook als productieafval kunnen beschouwd worden, is onwaarschijnlijk. Hoewel het zeker geen eerste keus producten zijn, werden ze - gezien het afgesleten glazuur - toch gebruikt.

Er is een majolicaversie van dit type bekend. De versiering met palmet/arabesk motieven (motieftype B.01.01 en B.02.01) is op de majolicategel echter minder nauwkeurig en minder krachtig uitgevoerd dan op de inlegtegels, waar die motieven zeer elegant zijn uitgewerkt en een sterke invloed van het ijzerbeslag vertonen.

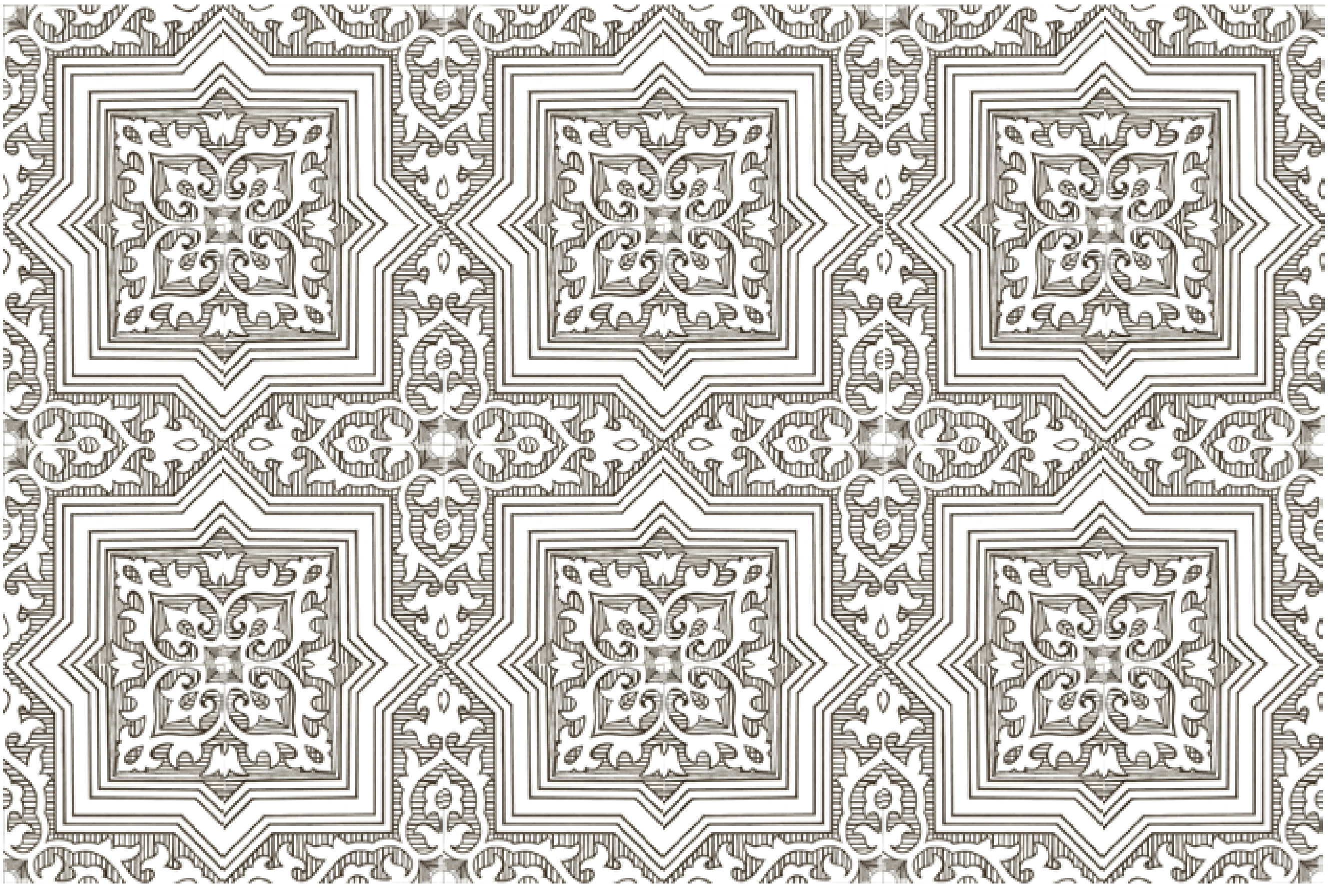

Afb. 24: reconstructietekening van een vloer met ster/kruis-decor, variant [g1], naar de tegel in een privé-verzameling in Deventer.

Variant [g2] is een vereenvoudigde versie van het decor op de vorige tegel. Er is geen gearceerde achtergrond aanwezig.

Afb.25: reconstructietekening van een vloer met ster/kruis-decor, variant [g2], naar de tegels uit Doornik.

De palmet/arabesken (motieftype B.01.03 en B.02.03) zijn minder kwaliteitsvol uitgewerkt en kunnen vergeleken worden met de hoekmotieven in spaartechniek op de late Antwerpse majolicategels.[95] Het gekende exemplaar uit Ieper (bestandnummer g2.05) is duidelijk met een andere stempel uitgevoerd dan de stukken uit Rijsel (bestandnummers g2.03 en g2.04) en Doornik (bestandnummers g2.01 en g2.02). De accoladeboog is zonder knik en vloeiender uitgevoerd dan deze van het Rijselse exemplaar. In Antwerpen werd deze variant niet gevonden. Wellicht gaat het hier om een vrij late locale productie uit de voormelde regio (Poperinge?).

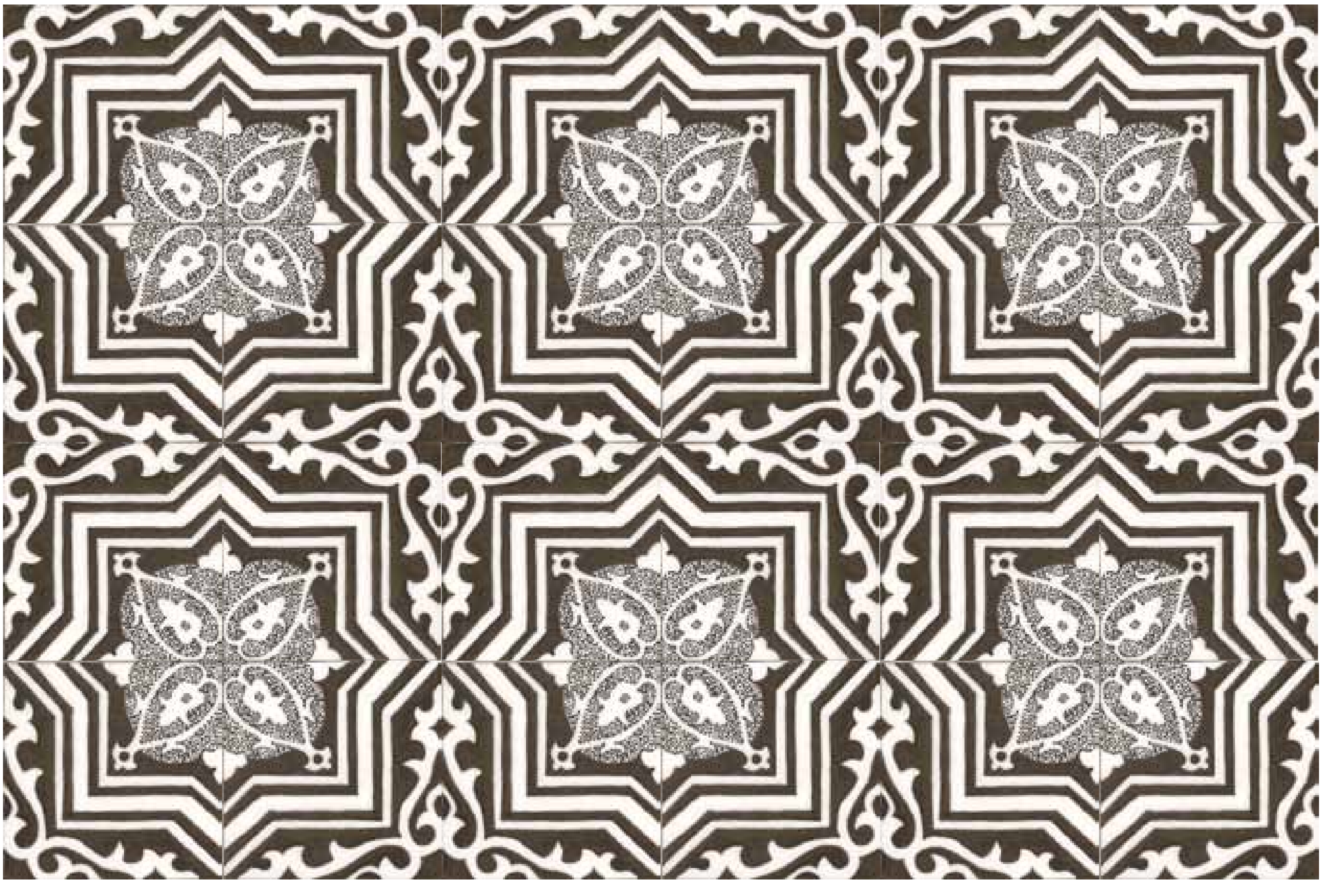

Afb.26: reconstructietekening van een vloer met ster/kruis-decor, variant [g2], naar het tegelfragment uit Ieper.

Het ster/kruis-motief komt reeds voor op Romeinse mozaieken van de 2de eeuw: het bekende Dionysosmozaïek uit Keulen. Vervolgens kent men een aantal Byzantijnse stoffragmenten die van dit motief gebruik maken.[96] Het verschijnt nog in een mozaïek in een koorboog van de kathedraal van Monreale (Italië), evenals in de Capella Palatina te Palermo, beide uit de 12de eeuw. In de Arabische wereld dateren de vroegste ster/kruis-tegels vanaf de 11de/12de eeuw (Kalaa Beni Hammad, Algerië) en in de late 12de en 13de eeuw ook in het Seldjoekidenrijk in Iran en Anatolië. Het motief kent dan tot in de 14de eeuw een grote populariteit. Zoals het wel vaker voorkomt wordt deze motieventaal overgenomen door andere media. In een Syrisch evangelium uit 1219-20 zien we het als tapijtmotief[97] evenals op een fresco door Giotto[98]. Vanaf deze periode zien we het motief regelmatig bij het weergeven van weefsels in fresco's en schilderijen van de late 13de en 14de eeuw in Italië.[99] Enkele 14de-eeuwse Spaanse plafondtegels, waarschijnlijk uit Valencia, bevestigen de verbinding met Europa.

Nog even verschijnt het in een tegelmozaïek van de vroege 15de eeuw[100] om dan weer op te duiken in een renaissance tegelvloer uit de Sint-Franciscuskerk te Deruta, 1524 gedateerd[101] en vervolgens in de Antwerpse majolicategels[102].

Het arceren van de achtergrond kwamen we al op het einde van de 15de eeuw tegen bij Bramante (zie hoger). In Antwerpen komt het niet uitsluitend op inlegtegels voor, maar ook op fragmenten plafondbehang die nauwkeurig kunnen gedateerd worden dank zij identieke vondsten uit Malmö (ca. 1570) en het Wienhausen-klooster nabij Hannover, waar het de datum 1564 draagt[103].

Samengevat kunnen we er van uitgaan dat de ster/kruistegels na 1524 en vóór 1618 in gebruik waren, zeker in de periode 1561-1595.

Afb. 27. Reconstructie van plafondbehang op basis van de te Antwerpen gevonden fragmenten en het Wienhausenpapier (tekening L. Geyskens, naar P. Maclot 1986).

4. TEGELS MET EEN PATROON VAN CIRKELS EN VIERKANTEN

(tegeltype [i])

Het volledige patroon op vier samen gelegde exemplaren toont een cirkelband, een groot vierkant in het midden dat verbonden is met vier kleine halve vierkanten op de cirkelband, en arabesken in de verschillende compartimenten.

Hiervan zijn vier tegels bekend uit de verzameling J. Achterberg in museum Princessenhof te Leeuwarden. Ze komen voor in twee varianten:

Variant 1 met een gele tekening op bruine achtergrond [i1].

Variant 2, in reverse, met bruine tekening op gele achtergrond [i2].

Het complexe decoratieschema kan met Antwerpse majolicategels vergeleken worden.[104] De arabesken, die wel netjes uitgevoerd zijn, bezitten niet meer de krachtige en vitale elegantie van deze op de ster/kruis-tegels. Een datering in het laatste kwart van de 16de en/of het eerste kwart van de 17de eeuw lijkt hier mogelijk.

Afb. 28: reconstructietekeningen van vloeren met variant [i1] en variant [i2] naar de tegels in het Princessehof.

5. TEGELS MET EEN PATROON VAN KWADRATEN EN BLOEMEN

(tegeltype [j])

Tot hiertoe zijn slechts één volledige tegel (j1) en drie fragmenten van dit type in Antwerpen bekend en één uit de Dijle te Mechelen[105], evenals een zwaar beschadigde variant met gearceerde achtergrond (j2). Deze wordt bewaard in Nederlands Tegelmuseum te Otterlo[106]. Waar deze tegel gevonden werd is niet bekend.

De Antwerpse vondsten komen van een omvangrijke site in de Zwartzusterstraat en werden daar gevonden in de vulling van "een kelder". Welke kelder, en in welk pand is niet bekend. Begeleidende vondsten bestonden uit enkele dakpannen. Een deel van de gebouwen van het pand *de Witte Engel*, nr. 10-12, werden overgebracht naar het Openlucht Museum te Bokrijk en daar terug opgebouwd. Deze woning bevatte ook resten van een vloer in Antwerpse majolicategels. Men kan er dus van uitgaan dat we met minstens één rijk pand moeten rekening houden.

Bij de volledige tegel ligt de engobe gedeeltelijk verzonken. Twee fragmenten zijn lichtjes kromgetrokken en hebben iets teveel temperatuur gekregen (A103/0/T17 en T19). De fragmenten A103/0/T18 en T16 hebben één enkel nagelgaatje op 16 mm van de hoek. Het fragment A103/0/T18 vertoont bakfouten. Langs de onderzijde is er een deel zonder engobe, maar wel geglazuurd. Gedeeltelijk is ook de glazuur afgesprongen. Het Mechels fragment komt uit de baggerspecie van de Dijle.

Aangezien er geen parallellen voor deze tegels bekend zijn moeten we ons behelpen met enkele vage aanknopingspunten. In het tegelboek *De Nederlandse Tegel* (Pluis, 1997), vinden we onder het nummer A.01.70.03 een tegel met ornamentpatroon waarin lelies en zevenbladige bloemen. De bloem is met de onze te vergelijken. De tegel wordt eerste kwart 17de eeuw gedateerd. Andere tegels met een vergelijkbaar centraal bloemmotief situeren zich alle in de eerste helft van de17^{de} eeuw.[107]

Het zwaar beschadigde exemplaar uit het depot van Nederlands Tegelmuseum heeft eenzelfde algemene opbouw. De achtergrond werd echter gearceerd. De ruiten met bloem uit stippen bevinden zich dichter bij de hoeken van de tegel. Naar de afwerking langs de randen hebben we het raden. Of er daar ook zoals bij de Antwerpse exemplaren gedacht moet worden aan halve ruitjes op het midden van de rand zou logisch zijn, maar lijkt onwaarschijnlijk. Langs de buitenkant van de tegel zijn resten van de engobe en het glazuur bewaard. Elders is alleen een vage afdruk van de stempel zichtbaar, en in het midden is er helemaal niets meer bewaard. Er kan bijgevolg ook niet zonder twijfel vastgesteld worden of de bloemen negenbladig waren zoals op de Antwerpse exemplaren. De bewaarde resten suggereren eerder een achtbladige bloem. Dit maakt een reconstructie van de tegel er niet gemakkelijker op, en de bijgevoegde tekening is bijgevolg een beredeneerde mogelijkheid. Naar analogie met het j1-type moet er zich centraal ook een ruit met bloem uit vijf stippen bevonden hebben. Waarom een groot gedeelte van de glazuur en de engobe afgesprongen zijn, is onduidelijk en bijgevolg ook of we hier een misbaksel voor ons hebben.

Tegel met een patroon van kwadraten en bloemen op basis van de tegel uit de Zwartzusterstraat te Antwerpen [j1].

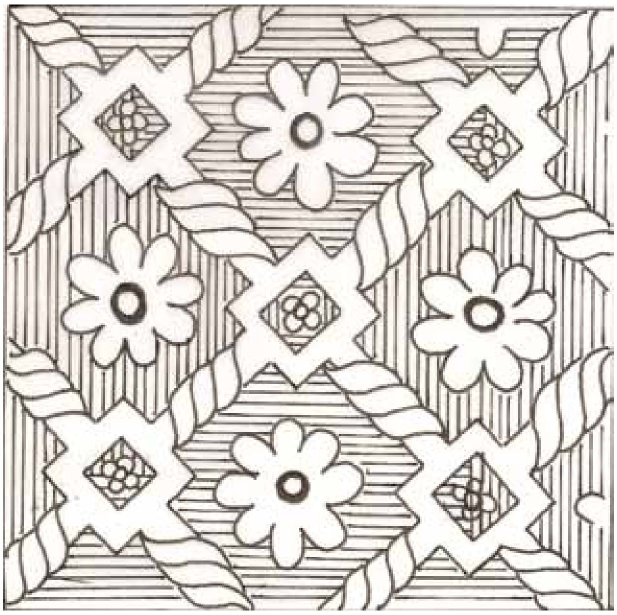

Tegel met een patroon van kwadraten en bloemen op basis van de tegel uit de Nederlands Tegelmuseum in Otterlo [j2].

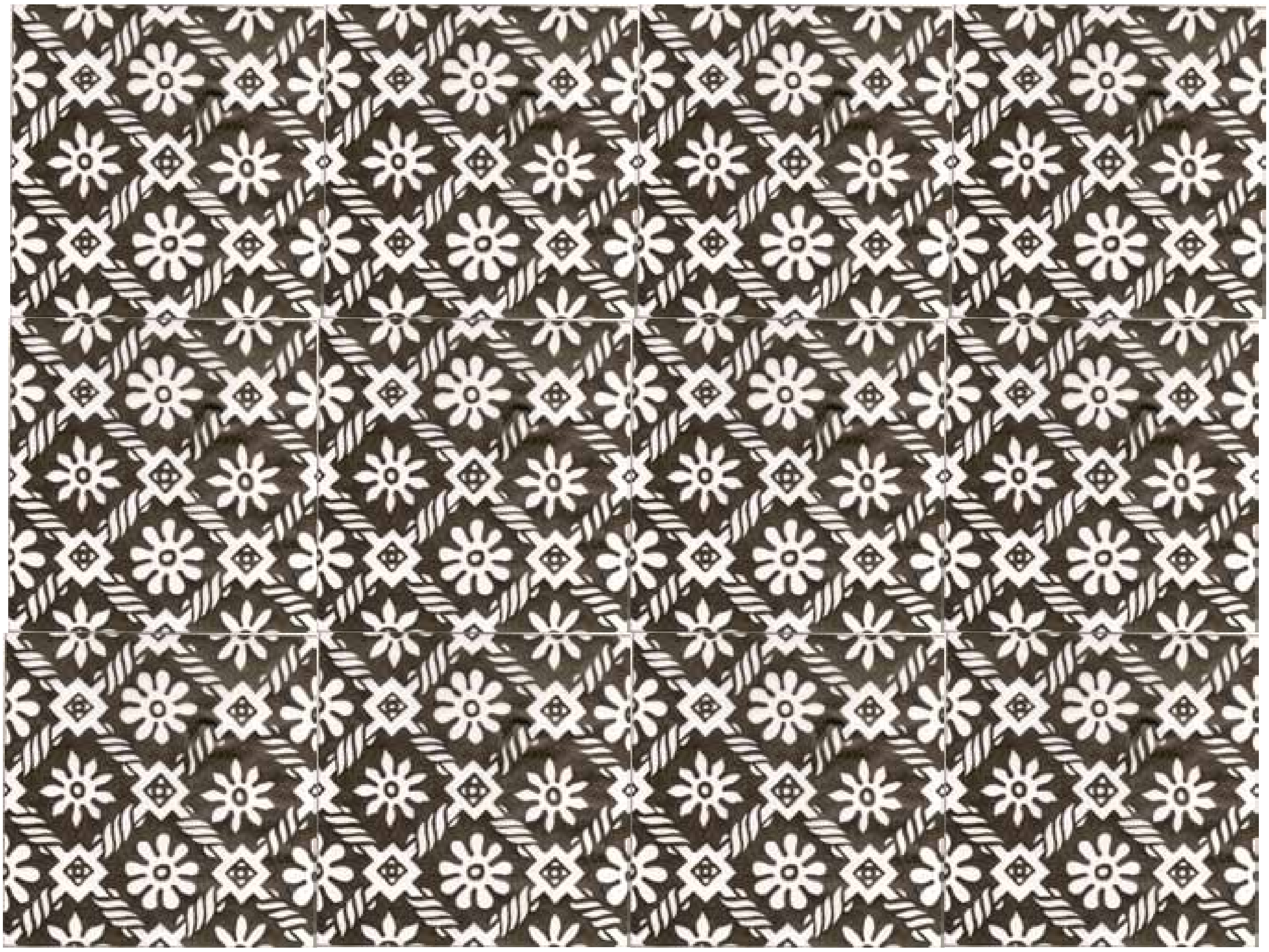

Afb. 29: reconstructietekening van vloeren met variant [j1] naar de tegel uit de Zwartzusterstraat (boven) en variant [j2] naar de tegel uit Nederlands Tegelmuseum te Otterlo (onder).

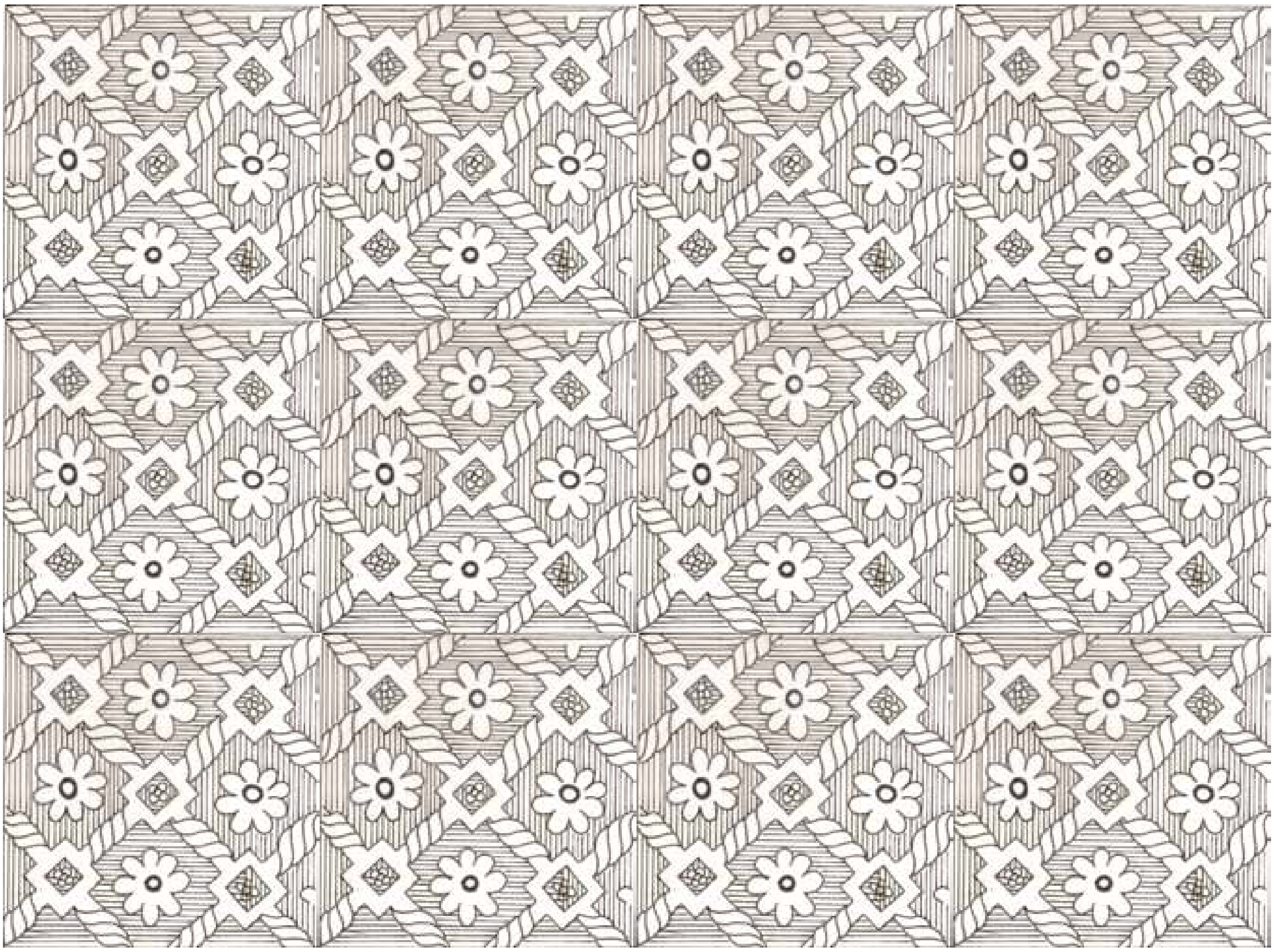

ENKELE TECHNISCHE ASPECTEN

Zoals in de Nederlanden gebruikelijk was, zijn in de besproken tegels nagelgaatjes aangebracht. Over het algemeen zijn dat er twee die zich telkens in tegenovergestelde hoeken bevinden. Slechts drie spreuktegels, twee afkomstig van het kasteel Gallifort te Deurne en een derde fragment uit Mechelen, vertonen een gaatje in het midden (bestandnummers a2.05, a2.06 en a2.58). Eén tegel heeft zelfs vier gaatjes (bestandnummer a2.73), en vier tegels uit eenzelfde reeks (A103/0/T16,17,18,19) hebben maar één gaatje in één van de hoeken.

Het is opvallend dat vanuit technisch oogpunt de spreuktegels DIE TIJT IS CORT - DIE DOOT IS SNEL - WACHT U VÂ SONDE - SOE DOEDI WEL meestal van een uitstekende kwaliteit zijn. De roodbakkende en witbakkende kleimassa's zijn degelijk op elkaar afgestemd, evenals het glazuur, en geven een mooi glad oppervlak na het bakproces.

Dit kan niet gezegd worden van de producten uit De Tennen Pot. Aan de vier misbaksels van het tegeltype [b] is te zien dat er mogelijk geëxperimenteerd werd met de druktechniek. Deze bestaat erin dat de stempel wordt ingesmeerd met engobe waarna die op de roodbakkende kleimassa wordt gedrukt. Dit gaf een zeer onnauwkeurig resultaat en de tegels (bestandnummers a2.01, a2.02 en a2.67) werden achteraf bijgekrast om de letters enigszins leesbaar te maken. Ook was de witbakkende engobe niet perfect afgestemd op de roodbakkende klei, met als gevolg het gedeeltelijk afspringen van de engobe en het kromtrekken van de tegel tijdens het bakproces. Kromtrekken werd ook in de hand gewerkt door een te hoge baktemperatuur en/of een verschillende uitzettingscoëfficiënt van klei en glazuur. Eén van de tegels uit de Jezusstraat werd ook bijgekrast, kan dus mogelijk toegeschreven worden aan het atelier De Tennen Pot, maar kan zeker niet als misbaksel beschouwd worden. De twee andere tegels uit deze vindplaats ogen normaal, hoewel twee ervan wel zeer hard gebakken zijn. Het lijkt logisch dat de hele vloer uit hetzelfde atelier betrokken werd.

Bij twee tegels uit De Tennen Pot (bestandnummers f1.01 en h2.01) wordt eveneens een aantal tekortkomingen vastgesteld. Op de eerste is niet alleen de engobe, maar ook een deel van de tegelmassa afgesprongen en zijn er een aantal bakscheurtjes vast te stellen. Dit is in sterke mate het geval bij de tweede tegel, de boordtegel met vlechtbandmotief, die daarenboven nog lichtjes kromgetrokken is. De engobe heeft een korrelig oppervlak en ligt gedeeltelijk verzonken, wat ook het geval is bij de vorige tegel. Dit kan te maken hebben met het te diep indrukken van de stempel, maar is in dit geval eerder het gevolg van het te lang laten staan en onvoldoende aanroeren van de engobe, waardoor een gelachtige substantie ontstaat, thyxotropie genaamd.[108] Het weze gezegd dat deze tekortkomingen niet voorkomen op het tegelfragment uit de kathedraal van Antwerpen (bestandnummer h2.02). Duidelijk is dat Pauwels Janssen in De Tennen Pot de nodige technische problemen heeft gekend vooraleer hij een kwaliteitsvolle productie heeft bereikt.

Alle in Antwerpen gevonden tegels hebben een zeer dunne engobelaag, van minder dan 1 mm tot 1,5 mm. Bij middeleeuwse inlegtegels is deze veel dikker. In België werd nog nooit een grondige studie gewijd aan dit verschijnsel. Bij de oude stempeltechniek werden de motieven in de tegel gedrukt en vervolgens opgevuld met engobe (zie Inleiding). De dunne laag engobe zou er op wijzen dat deze 16de-eeuwse tegels alle volgens een modernere druktechniek werden gemaakt waarbij de engobe op de houten stempel wordt gesmeerd en pas dan op de tegel gedrukt. Dit lijkt onwaarschijnlijk: het is perfect mogelijk een stempel slechts zachtjes en ondiep in de kleimassa te drukken om deze ondiepe indruk dan door middel van een ringeloor met engobe te vullen en vervolgens glad af te strijken, met een scherpe aftekening tussen wit- en roodbakkende klei als resultaat.[109] De hierboven beschreven misbaksels uit De Tennen Pot lijken de enige voorbeelden van de druktechniek in België te zijn. Bijkomend onderzoek zou wenselijk zijn.

De gele rand langs één of meerdere zijden van de tegel is een verschijnsel dat zich meestal alleen voordoet bij het type [a] spreuktegel. Deze rand is vaak minimaal maar kan toch tot vier mm breed zijn. Hij heeft geen enkele functie, integendeel, hij stoort het aan elkaar passen van de tegeldecoratie bij het samen leggen van meerdere tegels. De gebruikte stempels moeten dus een opstaande rand gehad hebben die mee werd ingedrukt en opgevuld met engobe, waarna met behulp van het nagelplankje de tegel op de juiste afmetingen bijgesneden werd. Indien dit niet nauwkeurig gebeurde, bleef een deel van deze rand bewaard. Men moet toch snel ingezien hebben dat dit geen functionele manier van werken was. Ook was het mits een kleine ingreep best mogelijk de opstaande rand van deze stempel(s) weg te snijden. Waarom dit niet gebeurde is niet duidelijk, maar op de renaissancetegels komt dit verschijnsel veel minder voor. Het onnauwkeurig afsnijden van de tegels heeft daar tot gevolg dat soms een deel van de randmotieven weggesneden is. Wil men een beeld krijgen van het oorspronkelijke decor van zulk een vloer, dan moet men uitgaan van een gereconstrueerde tegeltekening.

VINDPLAATSEN

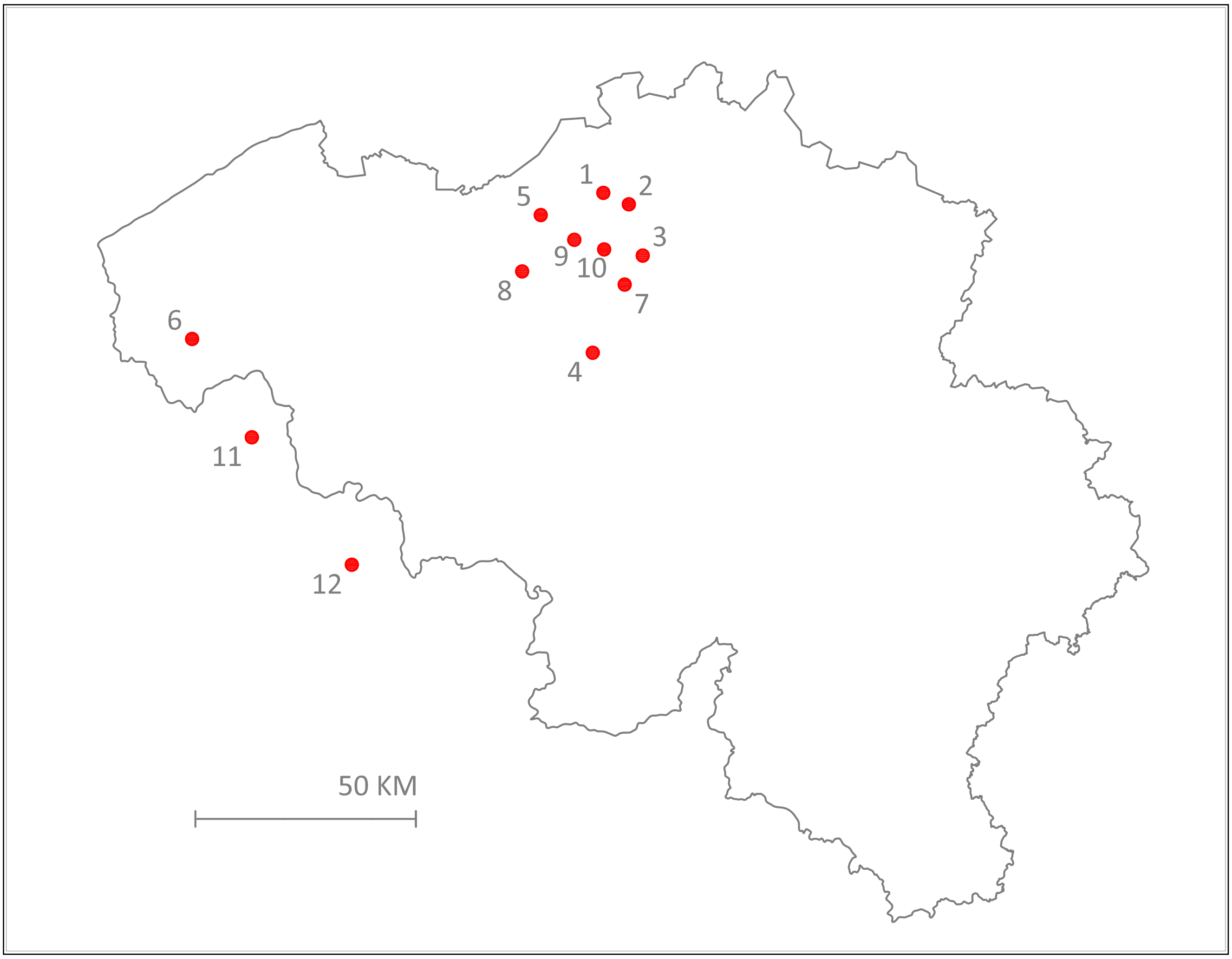

Afb. 30: vindplaatsen van 16de-eeuwse inlegtegels in België en Noord-Frankrijk.

1. Antwerpen
2. Deurne-Antwerpen
3. St.-Kathelijne-Waver, Hagelstein
4. Brussel
5. Boudeloo Abdij (bij St.-Niklaas)
6. Ieper
7. Mechelen
8. Dendermonde
9. Wintam
10. Rumst
11. Lille
12. Valenciennes

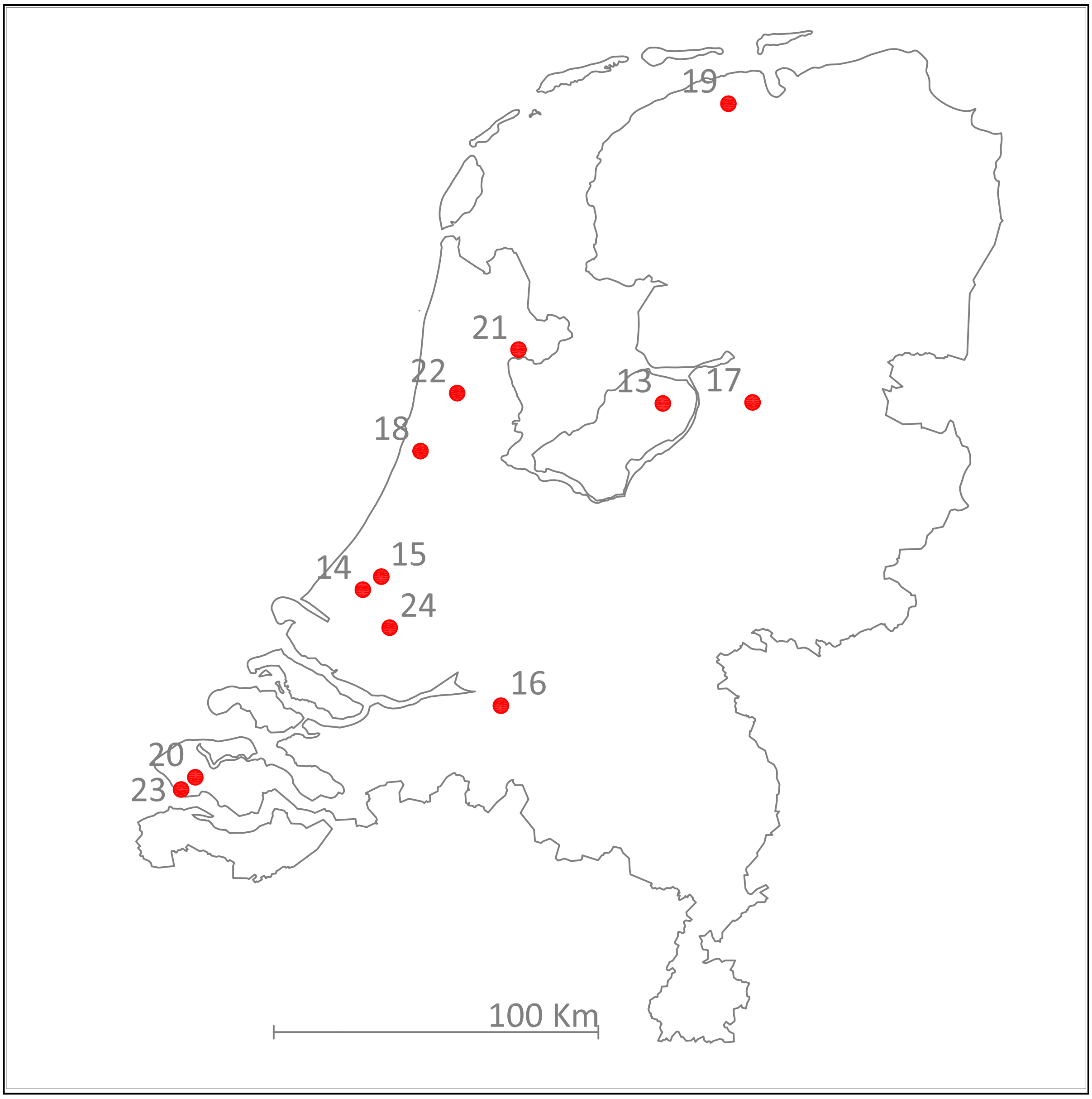

Afb. 31: vindplaatsen van 16de-eeuwse inlegtegels in Nederland.

13. Oost-Flevoland, kavel W10
14. Delft
15. Nootdorp, Zuid-Nederland, Brassershof?
16. Capelle, Noord-Brabant
17. Zwolle, Havezate "de Kranenburg"
18. Haarlem
19. Dokkum
20. Middelburg
21. Hoorn
22. Akersloot (tussen Zaanstad en Alkmaar)
23. Vlissingen
24. Rotterdam

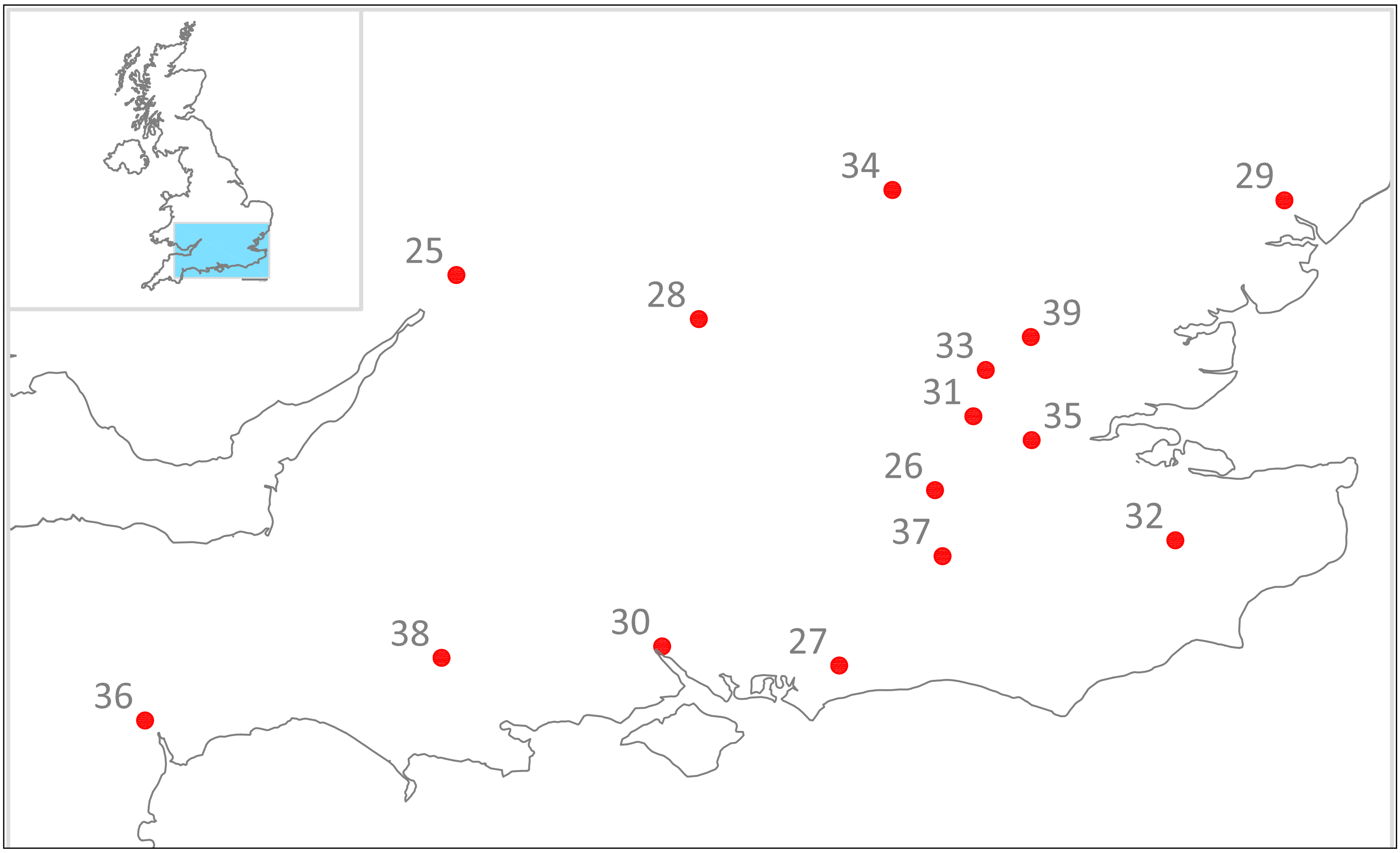

Afb. 32: vindplaatsen van 16de-eeuwse inlegtegels in Engeland.

25. Gloucester, Blackfriars
26. Epsom, Groot Londen: Nonsuch Palace
27. Boxgrove Priory en Halnaker House (nabij Chichester, East-Sussex)
28. Oxford, Rewley Abbey
29. Ipswich: - St.-Margaret's Church
    - Christchurch Mansion
30. Southampton, Winkle Street
31. London City: - Bank of England
    - Bank of London
32. Boughton Malherbe Church, Kent
33. Edmonton, Groot Londen
34. Chalgrave Church, Bedfordshire
35. Eltham Palace, Groot Londen
36. Exeter
37. Ifield, Kent
38. Ibberton, Dorset
39. Hill Hall

BESLUIT

Om deze studie af te ronden, worden drie thema's onder de loep genomen: de dateringsproblematiek, de lokatie van de productie en het verspreidingsgebied van de tegels.

[a1, a2]

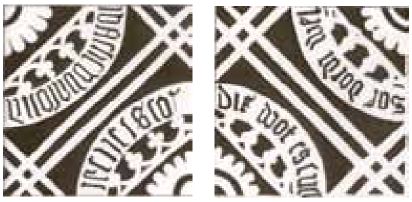

[b]

[c1, c2]

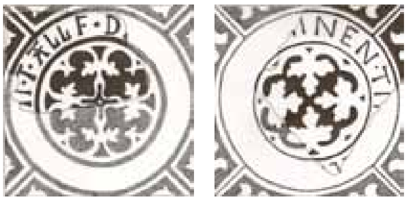

[d]

[e1]

[e2]

[e3]

M.C. Horton geeft voor de Engelse vondsten een datering tussen ca. 1550 en 1560.[110] Dit kan nu aangevuld worden met de archeologische en historische gegevens die we voor de continentale tegelfragmenten konden verzamelen. De productie van de meeste hier behandelde inlegtegels bevindt zich breed genomen tussen 1540 en 1585.

Het staat vast dat van 1560 tot 1577 de tegeltypes [b], [f1] en [h2] in Antwerpen geproduceerd werden in het atelier De Tennen Pot van Pauwels Janssen. Logischerwijze moet dan ook het tegeltype [h1] daar gemaakt zijn. Waarschijnlijk komt ook het type [f3] er vandaan. Dit betekent dat de spreuktegels ALLE DINC HEEFT SIINEN TIIT zeker gemaakt werden tussen 1560 en 1577 en getuige het *Waterschip*, nog tot ca. 1585 in gebruik waren. Voor het type [a] spreuktegel valt het op dat alle vier de vastgestelde stempelvarianten in Antwerpen voorkomen, wat wellicht op een Antwerpse afkomst kan wijzen. Het enige relevante dateringsgegeven biedt ons kasteel Gallifort. De bouw ervan start in 1542 en 1580 wordt het kasteel verwoest. Samen met de Engelse gegevens betekent dit een datering tussen 1542 en 1580 met de nadruk op ca. 1550 tot 1560.

Van de ornamenttegel type [f1] werd in De Tennen Pot een misbaksel gevonden zodat Antwerpen zonder enige twijfel voor de periode 1560-1577 als productieplaats kan beschouwd worden. Voor het tegeltype [f3] kan verder nog gezegd worden dat het tot in de eerste helft van de 17de eeuw in gebruik bleef, gezien de context met Werra aardewerk.

Slechts enkele tegeltypes, namelijk [d], [e], [f4], [g2] en [i], werden in Antwerpen nog niet gevonden. Het tegeltype [g1] komt in Antwerpen voor als tweede-keuze materiaal. Dit, samen met de typisch Antwerpse stijl van de arabesken (ijzerwerk!), laat vermoeden dat deze tegels in Antwerpen geproduceerd werden en dit na 1540 en vóór 1618.

Voor de tegeltypes [f4] en [g1] is productie vanaf 1540 tot in de vroege 17de eeuw mogelijk. Wat het tegeltype [f4] betreft zou ik vooropstellen dat een Noord-Nederlandse productie niet uitgesloten is. Ook de zwakke arabesken van tegeltype [f4] wijzen in die richting. Pluis dateert de vergelijkbare majolicategels tussen 1590 en 1620.

De productieplaats van het tegeltype [g2] kan, gezien de vindplaatsen, mogelijk in de regio Doornik - Ieper - Poperinge - Lille - Valenciennes gesitueerd worden.

Het tegeltype [i] kan zowel uit Antwerpen komen als uit de Noordelijke Nederlanden. De late majolicategels waarop ze geïnspireerd zijn komen in beide gebieden voor.

Voor tegeltype [e] zijn de gegevens te schaars om een productiecentrum voorop te stellen.

Voor tegeltype [j1] kan enkel Antwerpen en Mechelen als vindplaats gegeven worden. Of zij er dan ook geproduceerd werden? Archeologisch zijn er geen dateringsgegevens bekend. We kunnen alleen op basis van enkele vage vergelijkingspunten suggereren dat ze in de vroege 17de eeuw gemaakt werden.

Opvallend is het grote aantal vondsten in Antwerpen zelf, evenals in een wijde straal rond de stad. Dit is een argument temeer om Antwerpen als productiecentrum te beschouwen voor een groot deel van de tegelvondsten. Ook de Engelse vondsten passen perfect in dit kader, gezien de intensieve handelsrelaties van Antwerpen met Londen. De Engelse Merchant Adventurers hadden tenslotte Antwerpen als uitvalsbasis gedurende een groot deel van de 16de eeuw.

De tegeltypes [f4], [g2] en [i], evenals deze uit Valenciennes en Doornik geven aan dat er echter ook met andere productiecentra rekening moet gehouden worden, waarbij ook nog Mechelen, Delft en Poperinge in aanmerking komen. Zolang er geen andere afvalproducten van inlegtegels gevonden worden zal hierover geen verdere klaarheid kunnen verschaft worden.

[f1, f2, f3, f4]

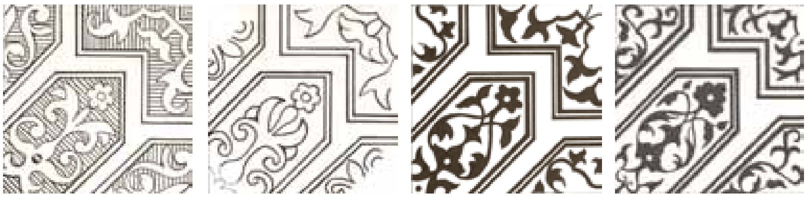

[g1, g2, g3]

[h1, h2]

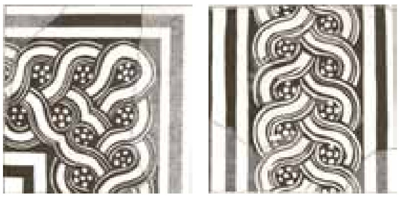

[i1, i2]

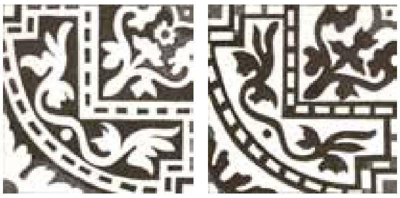

[j1, j2]

SAMENVATTING.

In de loop van de 16de eeuw kende de productie van inlegtegels in onze streken nog een laatste hoogtepunt. Enerzijds vinden we spreuktegels die nog vrij traditioneel ogen, anderzijds ornamenttegels die geïnspireerd zijn op de Antwerpse majolicategels.

De spreuktegels geven steeds dezelfde twee moraliserende boodschappen weer die ontleend zijn aan de Bijbel. De eerste met ALLE DINC HEEFT SIINEN TIIT in gotisch schrift, komt voor rond een kwadraat waarbinnen een Bourgondisch vuurslag en kwartrozetten in de hoeken. Het bestaat ook met een cirkelband, waarbinnen zich palmetmotieven bevinden en hier is de tekst in een humanistisch lettertype. Voor de tweede spreuk DIE TIIT IS CORT - DIE DOOT IS SNEL - WACHT U VÂ SONDE - SOE DOEDI WEL heeft men vier tegels nodig om het ganse patroon te vormen. Beide tegeltypes doen stilistisch nog aan de late 15de eeuw denken, maar werden wel degelijk in de 16de eeuw geproduceerd, zoals de archeologische data uit onze streken en Engeland aantonen.

Voor elk type ornamenttegel vinden we een equivalent terug bij de Antwerpse majolicategels. Deze inlegtegels zijn uitgevoerd in een renaissance stijl die aansluit bij het werk van Pellegrin, Serlio en Vredeman de Vries.

Bij het renoveren van het pand De Tennen Pot aan de Sint-Jansvliet te Antwerpen werden een aantal misbaksels van spreuktegels en ornamenttegels gevonden. Van 1560 tot 1577 was het huis bewoond door de pottenbakker Pauwels Janssen. Het is dus aannemelijk deze vondsten aan hem toe te schrijven. Dit betekent dat Antwerpen als productieplaats voor deze tegeltypes kan gezien worden. Dit neemt echter niet weg dat ook andere productiecentra kunnen bestaan hebben: de verkoop van een stempel of de verhuis van een pottenbakker zijn reeds voldoende om elders tot productie over te gaan. Zeker is dat onze inlegtegels een inspiratiebron vormden voor een productie in Valenciennes en Zuid-Vlaanderen (Poperinge, Doornik?), zoals tegelvondsten uit Ieper en Lille aangeven.

De tot hiertoe verzamelde archeologische gegevens van zowel de spreuktegels als de ornamenttegels geven een datering tussen 1540 en 1580, waarbij het voor enkele types niet uitgesloten is dat ze nog tot in het begin van de 17de eeuw geproduceerd werden.

DANKWOORD

Vooreerst wil ik de Afdeling archeologie van de stad Antwerpen danken voor het gestelde vertrouwen en de geleverde faciliteiten. Een bijzondere dank gaat uit naar Frans Caignie zonder wiens computerondersteuning voor de databank en hulp bij het verzamelen van informatie over Nederlandse collecties deze studie niet mogelijk was geweest.

Tenslotte wil ik de vele museumconservators, archeologen en privé-verzamelaars danken voor hun medewerking door het ter beschikking stellen van informatie en foto's.

TEKENINGEN en FOTO'S

Tenzij anders vermeld, werden alle tekeningen door de auteur gemaakt en de foto's door J. Marsboom en R. Timmerman genomen. Voor de afbeeldingen van de tegels kon niet met een vaste schaal gewerkt worden. Waar mogelijk werd rechtstreeks van de bestaande tegel op ware grootte getekend, maar vaak moest er gebruik gemaakt worden van foto's waarvan de schaal niet gekend was.

Daar waar een reconstructie gemaakt werd hoe een vloer er kon hebben uitgezien, moest er niet alleen rekening gehouden worden met vorige opmerking maar ook met het feit of het decortype op één enkele tegel was aangebracht of gespreid over vier tegels. Algemeen kan gesteld worden dat de inlegtegels een vierkant vormen van ca. 14 cm x 14 cm, zoals wordt aangegeven in de bijlagen 2 en 3.

NOTEN

1. Tekening J. C. Barçon, Bureau d'architecture antique de Dijon, CNRS Frankrijk, uit: Norton 1982.
2. Horton 1981.
3. van Dam 1984.
4. Laméris 1995.
5. Stadsarcheologie in Mechelen 1993-95, Archeologische Vereniging Oud Mechelen, 92.
6. Verzameling Frans Engels, bij Van Herck, Antwerpen 1965.
7. Antwerpse Oudheidkundige Kring, IX, 1933, 34.
8. Horton 1981, 246.
9. De aanduidingen [a] tot [i] verwijzen naar de tegeltypes a tot i in de afbeeldingen 3, 4 en 5.
10. Eames 1985.
11. Bon 1989, 48.
12. Beaussart 1989, 203-206.
13. Eames 1980, cat. nrs. 11477-11480.
14. Eames 1980, cat. nr. 3002.
15. Dumortier 2002, cat. nr. 2.
16. Rosen 2000, 83.
17. De eeuw van de Vlaamse Primitieven 1960, kat. nr. 105.
18. Mulder 2004, 44-55.
19. Klesse 1967, cat. nr. 7.
20. Brussel, Albertina, Hs. 9270, fol. 2v, Traité sur la Salutation angélique, Brugge 1461.
21. Paris, Bibliothèque Nationale de France, ms. FR9342 folio5, Le Livre des conquêtes et faits d'Alexandre, Bergen 1448.
22. Caignie 2003, 27.
23. Prims 1930, afb. 9.
24. Kosel & Musolff 2001, K43, Lüneburg.
25. Eames 1980, 257-263, fig. 15-17.
26. Op basis van een tegel uit Nederlands Tegelmuseum te Otterlo, inv. nr. 8716.
27. Dumortier 1989.
28. Persoonlijke mededeling W. Pottier.
29. Vlierman 1992, 50-59.
30. De Schipper 1992.
31. Grimm 2005, 122-123.
32. Horton 1981, 242.
33. De Schipper 1992.
34. Enkel aanwezig op de exemplaren van het Waterschip.
35. Calament 1996, 38.
36. inv. nr. 521.
37. Amouric 2000, 22/23.
38. Kersing 2000; M. van Veen, Den Haag, persoonlijke mededeling.
39. Tixador 1994, 156.
40. Marien-Dugardin & Duphenieux 1966, p. 119, nrs. 97-100.
41. Delestré 1987.
42. Horton 1981.
43. Mynard 1975.
44. Eames 1980, 269.
45. Eames 1980, cat. nr. 142.
46. van Rooijen 2006, 110.
47. Eames 1980, 270.
48. Gentilini 1998, 239-247.
49. Quinterio 1990, afb. 102.
50. Dumortier 2002, 8.
51. Pieter Coecke van Aalst, boek IV, 1539.
52. van Nerom 2006, 191.
53. De visu vastgesteld door auteur.
54. Berlijn, Kupferstichkabinett, VI, 244, 102.
55. Quinterio 1990, afb. 100.
56. Caignie 2003, 14, afb. 15.
57. Caignie & van den Eynde 2008, 83.
58. inv. nr. 22.A56 1-3/3.
59. Caignie 2003, 15.
60. Caignie 2004, 10.
61. Dumortier 2002, cat. 31.
62. Serlio, vierde boek, hoofdstuk 13, Fol.71, in de Engelse uitgave van 1611.
63. Kasteel van La Tour d'Aiges, Vaucluse.
64. Nuestra Senora del Prado, 1569-1570.
65. Gelpi I Vintro 2002, 48-50.
66. Maclot 1983.
67. Verzameling auteur.
68. Kesteloot 1933, 34.
69. Piccolpasso 1556-1557, f° 66.
70. Londen, Victoria en Albert Museum, cat. nr. 967.
71. Klesse 1967, 49 e.v.
72. Pellegrin 1530,
73. Zick-Nissen 1985, 190, nr. 2/86.
74. De Jong en De Groot 1988, 5.
75. De Jong en De Groot 1988.
76. Keskiner 1991.
77. Keskiner 1991, 34.
78. Lambrechts-Douillez 1985, 15.
79. Keskiner 1991, 33-35.
80. Londen, Victoria en Albert Museum, cat. nr. 1038B-1898, ca. 1420.
81. Pellegrin 1530, f° vii.
82. Schubert 2001, 131: koepel van de al-Gawhariyya madrasa Cairo; Atil 1981.
83. Stroobants 1985.
84. Rawson, 1984, fig. 142: 1410-11.
85. Vleeshuis VI, 57, 58, platen II, V, VIII.
86. Inv. nr. 22.A.40 1-4/4. Zie afbeelding in Caignie 2006, 257.
87. Caignie 2006, 256-259.
88. Dumortier 2002, cat. 34.
89. Boek IV, 12, fol.69.
90. Borggrefe 2002, cat. 91.
91. Eames 1980, design nr. 2732.
92. Dumortier 2002, 188, cat. 34, 1540-1550.
93. Trans, nr. 6, Kylstra 1984, 148, afb. 117.
94. van Dam 1988, 46, afb. 40.
95. Pluis 1997, A.01.03.25: 1580-1600.
96. Deconinck 1991,148-150: Sint-Truiden, 7de eeuw.
97. Biblioteca apostolica, Vaticaan, cod. nr. 559 Syr., fol. 181 v.
98. Bovenkerk Assisi, Kerstdienst in Greccio, vóór 1300.
99. Klesse, 1967.
100. Cairo, Museum voor Islamitische Kunst, nr. 3075.
101. Museo comunale delle ceramiche, Deruta.
102. Pluis 1997, A.01.03.25, 1570-1600; Dumortier 2002, cat. 53, abdij van Neumunster, Luxemburg, tussen 1561 en 1595.
103. Maclot 1986.
104. cfr. Pluis 1997, A01.03.53: 1560-1600.
105. Verzameling Van den Heuvel.
106. Inventarisnummer 5044.
107. D. Korf, 1979, 7de druk, afb.185/81-195, XVIIa en b.
108. Liebscher & Willert 1955, 204.
109. van Lemmen 2006, 62.
110. Horton 1981.

BIBLOGRAFIE

Amouric e.a. 2000
H. Amouric, L. Vallauri en J.-L. Vayssettes, *Vanités de faïence. Entre Provence et Languedoc, carreaux de céramique espagnols, XVème - XVIIIème siècles*, Arles, 2000.

Afvalkuil 1978
Een afvalkuil op Gallifort, in: *Turninum*, jg. 5, nr. 18, 1978, pp. 13-26.

Atil 1981
E. Atil, *Renaissance of Islam. Art of the Mamluks*, Washington D.C., 1981.

Berendsen 1965
A. Berendsen (red.), *Elseviers Tegelboek*, Brussel, 1965.

Beaussart 1989
P. Beaussart, Travaux du groupe de recherches et d'études sur la céramique dans le Nord-Pas-De-Calais, in: G. Blieck (red.), *Actes du colloque de Lille* (26-27 mars 1988), Lille, 1998.

Blieck 1987
G. Blieck, Les fouilles de la collégiale Saint-Pierre de Lille. II Le matériel; L'interprétation historique, in: *Revue du Nord*, tome LXIX, nr. 272, Villeneuve d'Ascq, 1987.

Bon 1987
P. Bon, *Aux marches du pouvoir: les sols armoriés de Jean de France, duc de Berry (1384-1416)*, 1987.

Bon 1992
P. Bon, *Les premiers "bleus" de France; Les carreaux de faïence au décor peint fabriqués pour le Duc de Berry 1384*, Mehun-sur-Yèvre, 1992.

Borggrefe e.a. 2002
H. Borggrefe, T. Fusenig en B. Uppenkamp (red.), *Tussen stadspaleizen en luchtkastelen. Hans Vredeman de Vries en de Renaissance*, Gent-Amsterdam, 2002.

Caignie 2003
F. Caignie en T. Oost, Majolicategels uit het kasteel van Egmont te Zottegem (België), in: *Tegel* 31, 2003, pp. 4-15.

Caignie 2004
F. Caignie, Antwerps? Antwerps!, in: *Tegel* 32, 2004, pp. 4-13.

Caignie 2006
F. Caignie, De majolicategels van Ten Duinen gepositioneerd in de Antwerpse majolicategelproductie, in: *Novi Monasterii, Jaarboek Abdijmuseum Ten Duinen 1138*, vol. 5, Koksijde, 2006, pp. 227-264.

Caignie & van den Eynde 2008
F. Caignie, G. van den Eynde, Majolicavloertegels: een overzicht, in: *Over de vloer. Met voeten getreden erfgoed*, Zwolle, 2008, pp. 78-88.

Calament 1996
Calament Florence, *Le "suaire de Colluthus" ressuscité*, in: Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Deel 67, 1996.

Chastel 1961
A. Chastel, *Die Kunst Italiens*, Band I, Darmstadt, 1961.

Deconinck 1991
E. Deconinck, *Stof uit de kist. De middeleeuwse textielschat uit de abdij van Sint-Truiden*, Leuven, 1991.

De Jong & De Groot 1988
M. De Jong, I. De Groot, *Ornamentprenten in het Rijksprentenkabinet I, 15de en 16de eeuw*,'s-Gravenhage, 1988.

Delestré 1987
D. J. Delestré, *Uit het verleden van Grimbergen*, deel 2, Grimbergen, 1987.

Diekmann 1997
A. Diekmann, *Middeleeuwse ambachten en stedelijk wonen. Eenmansstraat en Oud Korenhuis* (= *Archeologie in Brussel 3)*, Brussel, 1997.

Dumortier & Oost 1989
C. Dumortier, T. Oost, Un atelier de majoliques installé à Anvers vers 1600, in: *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis van Brussel*, vol. 60, 1989, pp. 203-216.

Dumortier 2002
C. Dumortier, *Céramique de la Renaissance à Anvers. De Venise à Delft*, Brussel, 2002.

Eames 1980
E. Eames, *Catalogue of medieval lead-glazed earthenware tiles, I Text, catalogue and Indices*, London, 1980.

Eames 1985
E. Eames, *English Medieval Tiles*, British Museum, 1985.

Gaussen 1861
Gaussen, *Portefeuille archéologique de la Champagne*, Troyes, 1861.

Gelpi i Vintro 2002
L. Gelpi i Vintro, Lorenzo Madrid, dades, entorns i circumstancies. 1a part, in: *Butlleti Informatiu de Ceramica*, nr. 73-74, 2002, pp. 44-52.

Gentilini 1998
G. Gentilini (red.), *I Della Robbia e l'arte nuova della scultura invetriata*, Fiesole, 1998.

Geyskens 1989
L. Geyskens, De tegels en tegelfragmenten uit de noodopgravingen aan de Burchtgracht (1988), in: *Bulletin van de Antwerpse vereniging voor bodem- en grotonderzoek,* nr. 1, 1989.

Gierveld 1997
A.J. Gierveld, *Tegels op Walcheren. De betegeling van het Hof van Zeeland in de 17^{e} eeuw*. (= Overdruk uit het Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen), 1997.

Gribnau 2003
T. Gribnau, Archeologie, in: *Vereniging Noitdorpsche Historiën*, jg. 2, nr. 1, Nootdorp, 2003.

Grimm 2005
W. Grimm, Het 'Ecce Homo' van Gillis Mostaert in Antwerpen; analyse en interpretatie, in: E. Mai (red.), *Gillis Mostaert (1528-1598) Een tijdgenoot van Breugel*, Wolratshausen, 2005.

Haedeke 1970
H.-U. Haedeke, *Metalwork*, 1970.

Helbig 1953
J. Helbig, *Ancienne céramique de carrelage et de revêtement en Belgique*, 1953.

Horton 1981
M.C. Horton, Imported motto tiles: a group of mid-sixteenth-century slip-decorated Dutch floor tiles in England, in: A. Detsicas (red.), *Collectanea Historica, Essays in memory of Stuart Rigold*, Maidstone, 1981.

Keskiner 1991
C. Keskiner, *Türkische Motive*, Istanbul, 1991.

Kesteloot 1933
L. Kesteloot, De verzameling Frans Engels, in: *Antwerpen's Oudheidkundige Kring*, IXe Jaarboek 1933, Antwerpen.

Klesse 1967
B. Klesse, *Seidenstoffe in der italienischen Malerei des vierzehnten Jahrhunderts*, Bern, 1967.

Korf 1979
D. Korf, Tegels, De Haan/Haarlem, 1979, 7de herziene en aangevulde druk.

Kosel & Musolff 2001
F.J.K. Kosel, C. Musolff, Katalog: Judocus Vredis und sein Umkreis, in: T. Sodmann (red.), *Judocus Vredis. Kunst aus der Stille. Eine Klosterwerk-Statt der Dürerzeit- Kunst uit de stilte. Een kloosterwerkplaats uit de tijd van Dürer*, Borken, 2001.

Lambrechts-Douillez 1985
J. Lambrechts-Douillez, *Het dagelijks leven in de tweede helft van de 16de eeuw. Een keuze uit de verzameling van het museum Vleeshuis*. Tentoonstelling naar aanleiding van de herdenking 1585-1985. Antwerpen en de Scheiding der Nederlanden, Antwerpen, 1985.

Laméris 1995
K. Laméris, De tegels uit 'De Keyserinne', in: *Tegel* 23, 1995, pp. 13-32.

Liebscher & Willert 1955
I. Liebscher, F. Willert, *Technologie der Keramik*, Dresden, 1955.

Maclot 1983
P. Maclot, Wat er ons allemaal boven het hoofd hangt te Antwerpen ... Het Veemarktpapier: eerste ontdekking van XVIde eeuws plafondbehang voor de Nederlanden, in: *Bulletin A.V.B.G.* 1983, nr. 4, pp. 134-142.

Maclot 1986
P. Maclot, Renaissance-plafondbehang ontdekt in de Jan Blomstraat nr. 2 te Antwerpen, in: *Bulletin A.V.B.G.* 1986, nr. 3.

Marien-Dugardin & Duphenieux 1966
A.-M. Marien-Dugardin en G. Duphenieux (red.), *Faiences Tournaisiennes*, tentoonstellingscatalogus, Brussel, 1966.

Mulder 2004
H. Mulder, Middelnederlandse rijmspreuken: iets over vloertegels, doodkisten en Latijnse voorbeelden, in: *Queeste, Tijdschrift over middeleeuwse Letterkunde in de Nederlanden*, jg.11, nr. 1, 2004, pp. 44-55.

Mynard 1975
C. Mynard, The Little Brickhill Tile Kilns and their Products, in: *Journal of the British Archaeological Association*, 3e r, 38, 1975, p. 55-80.

Norton 1982
C. Norton, Les carreaux de pavage de la Bourgogne médiévale, in: *Archéologia 165*, 1982, pp. 36-45.

Oney 1987
G. Oney, *Ceramic tiles in Islamic architecture*, Istanbul, 1987.

Oost 1986
T. Oost, Producten van Antwerpse tegelbakkers, in: *Cultureel Jaarboek 1986 Stad Antwerpen IV*, Antwerpen, 1986, pp. 26-28.

Paredis 1971
G. Paredis, De versierde tegels van Gallifort, in: *Axis*, nr.11, 1971, pp. 20-24.

Peeters 1974
L. Peeters, Opgraving van het Gallifortkasteel gelegen te Deurne bij Antwerpen (Kampagne 1970-1973), in: *Turninum*, jg. 1, nr. 3, 1974.

Pellegrin 1530
F. Pellegrin, *La fleur de la Science de Pourtraicture. Patrons de Broderie, Facon arabicque et Ytalique*, Paris, 1530, herdruk: G. Migeon, Paris, 1908.

Piccolpasso 1556-1557
Piccolpasso Cipriano, *Li tre libri dell'arte del vasaio*, (The three books of the Potter's Art). A facsimile of the manuscript in the Victoria and Albert Museum, London. Translated and introduced by Ronald Lightbown and Alan Caiger-Smith, Scolar Press, London, 1980. Volume I and II. Uitgave in het Frans (Les trois livres de l'art du potier), in hedendaags Italiaans en herdruk van de Engelstalige versie in 2008.

Pluis 1997
J. Pluis, *De Nederlandse Tegel, decors en benamingen 1570 -1930*, Leiden, 1997.

Prims 1930
F. Prims, *De "kapel van Burgondië" van Jan van Immerseel*, Antwerpen, 1930.

Quinterio 1990
F. Quinterio, *Maiolica nell'architettura del Rinascimento Italiano, 1440-1520*, Firenze, 1990.

Raes 1980
A. Raes, *De ingelegde tegels van de Abdij ter Duinen te Koksijde. Een bijdrage tot de studie van de middeleeuwse vloertegels*, Leuven, 1980 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

Rawson 1984
J. Rawson, *Chinese Ornament. The lotus and the dragon,* London, 1984.

Schubert 2001
E. Schubert (red.), *L'Art Mamelouk. Splendeur et magie des sultans*, Aix-en-Provence, 2001.

Sirjacobs s.d.
R. Sirjacobs, *Sint-Pauluskerk Antwerpen. Beknopte gids*, Antwerpen, s.d.

Stroobants 1985
A. Stroobants, Antwerps deur- en vensterbeslag uit de tweede helft van de 16de eeuw, in: *Rijke vorm en bonte kleur in't Antwerps burgerinterieur omstreeks 1585*, Antwerpen, 1985 (begeleidende brochure bij tentoonstelling).

Tromp-Veeter 2004
A. Tromp-Veeter, Alle dinc heeft siinen tiit, in: *Grondspoor* 150, jg. 44, januari 2004.

Tixador 1994
A. Tixador, *Carreaux de pavage vernissés du Musée des Beaux-Arts et des fouilles archéologiques de Valenciennes (Nord),* Lille, 1994, Mémoire de maîtrise, Université de Lille III.

van Dam 1984
J. D. van Dam, Het ornament op Nederlandse tegels 1560-1625, in: *Tegel* 12, 1984, pp. 2-27.

van Dam 1988
J. D. van Dam, *Nederlandse tegels*, Utrecht/Antwerpen, 1988.

Van Lemmen 2006
H. van Lemmen, Ontwikkelingen en veranderingen in middeleeuwse tegels vanuit een Europees perspectief: productie, transport, markten en arbeidskrachten, in: *Jaarboek Abdijmuseum Ten Duinen 1138 Nova Monasterii, Vol 5*, Koksijde, 2006, pp. 57-79.

van Nerom 2006
C. van Nerom, Tegels en vloertegels van de Duinenabdij 13de - 16de eeuw. Van incrustatie tot majolicategels van de Renaissance, in: *Novi Monasterii, Jaarboek Abdijmuseum Ten Duinen 1138*, vol. 5, Koksijde, 2006, pp. 189-226.

van Rooijen 2006
Cees van Rooijen, Made in Utrecht. Versierde plavuizen en mozaïekvloeren in de Noordelijke Nederlanden in de eerste helft van de 14de eeuw, in: *Jaarboek Abdijmuseum Ten Duinen 1138 Nova Monasterii, Vol 5*, Koksijde, 2006, pp. 101-117.

Veeckman e.a. 2002
J. Veeckman (red.), *Majolica en Glas; van Italië naar Antwerpen en verder*, Antwerpen, 2002.

Vis en de Geus 1978
E.M. Vis und C. de Geus, Altholländische Fliesen, Band I.

Vleeshuis VI
Stad Antwerpen, Oudheidkundige Musea, Vleeshuis, Catalogus VI, IJzersmeedwerk, Antwerpen, s.d.

Vlierman 1992
K. Vlierman, Koken en kookgerei op (binnenvaart-) schepen 1300-1900, in: A. Ruempol, A. van Dongen (red.), *Quintessens. Wetenswaardigheden over acht eeuwen kookgerei*, Rotterdam, 1992, pp. 50-59.

Wihr 1985
R. Wihr, *Stein, Mosaik, Keramik, Estrich; Geschichte, Herstellung, Restaurierung*, München, 1985.

Zick-Nissen 1985
Johanna Zick-Nissen, Keramik, in:
B. Kellner-Heinkel en D. Rohwedder (red.), *Türkischer Kunst und Kultur aus Osmanischer Zeit*, band 2, 129-193, Recklinghausen, 1985.Ausstellungskatalog (2de druk)

BIJLAGE 1: PALMET EN ARABESKEN MOTIEFTYPES

A.01.01 A.03.01 A.02.01

Majolicategel 22.A.40 1-4 Museum Vleeshuis
Palmet/Arabesk type:
A.01.01
A.02.01
A.03.01

A.01.02 A.03.02 A.02.02

Tegel f3.1
Palmet/Arabesk type:
A.01.02
A.02.02
A.03.02 *bloem i.p.v. palmet*

A.01.03 A.03.03 A.02.03

Inlegtegel f4.2 (6163 1b)
Palmet/Arabesk type:
A.01.03
A.02.03
A.03.03

A.01.04 A.03.04 A.02.04

Inlegtegel f1.6
Palmet/Arabesk type:
A.01.04 *gebroken accoladeboog*
A.02.04
A.03.04 *is geen gesplitste palmet meer;*
floraal motief;
laatste 2 blaadjes naar onder gekeerd.
Cfr. Hans Vredeman de Vries, cat. 91 (1565)
Plafondbehang Malmö (1964)

A.01.05
A.03.05
A.02.05

Inlegtegel f2.1
Palmet/Arabesk type:
A.01.05 gebroken accoladeboog
A.02.05
A.03.05 *is geen palmet meer;*
floraal motief;
laatste 2 blaadjes naar boven gekeerd.
Cfr. Hans Vredeman de Vries, cat. 91 (1565)
Plafondbehang Malmö (1964)

B.01.01
B.02.01

Majolicategel Verzameling Caignie
Palmet/Arabesk type:
B.01.01 *accoladeboog*
B.02.01

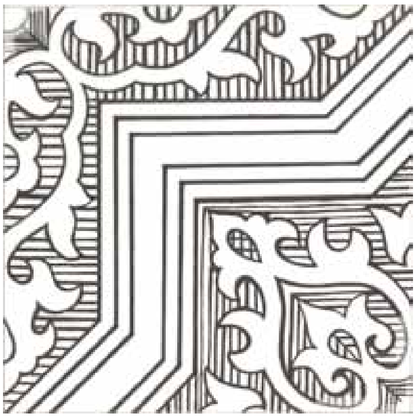

B.01.02
B.02.02

Inlegtegel g1.1
Palmet/Arabesk type:
B.01.02 *gebroken accoladeboog*
B.02.02

Algemeen kan men stellen dat het type inlegtegel g1.1 veel nauwkeuriger en krachtiger uitgewerkt werd dan de majolicaversie.

B.01.03
B.02.03

Inlegtegel g2.1
Palmet/Arabesk type:
B.01.03 *gebroken accoladeboog*
B.02.03

- *houterige uitvoering;*
- *leunt dichter aan bij B.02.02 dan bij B.02.01*

B.01.04

B.02.04

Inlegtegel g2.5
Palmet/Arabesk type:
B.01.04 *accoladeboog; is een zeer vereenvoudigde vorm van B.01.01/02*
B.02.04

C.01.01

C.02.01

Inlegtegel i1.1
Palmet/Arabesk type:
C.01.01
C.02.01

C.01.02

C.02.02

Inlegtegel i2.1
Palmet/Arabesk type:
C.01.02
C.02.02

De palmetten/arabesken leunen aan bij wat er in het ijzersmeedwerk (raam- en deurbeslag) geproduceerd wordt in Antwerpen 16B / 17a
(Museum Vleeshuis, cat. VI, nr. 301: Stadhuis, na 1565).

BIJLAGE 2: CATALOGUS VAN DE ANTWERPSE VONDSTEN

De catalogusnotities zijn volgens onderstaand schema opgemaakt:
1. Inventarisnummer
2. Vindplaats
3. Afmetingen (in mm)
4. Datering
5. Collectie
6. Literatuur

De afmetingen van de tegels zijn opgegeven in millimeter, in de volgorde:
bewaarde hoogte x bewaarde breedte x dikte maximum/dikte minimum.
De foto's in de catalogus zijn van Jan Marstboom, tenzij anders vermeld. De tekeningen zijn van de auteur.

a1. Spreuktegel type 2, verzen 1 + 3: 'die tijt is cort - wacht u và sonde'

a1.01	1. A.A21/WP1/0/T1 2. Antwerpen, afdak 21 3. 82 x 60 x 25,5/24,5 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
a1.02	1. A.A21/IIB/0/T1 2. Antwerpen, afdak 21 3. 145 x 75 x 23/22 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
a1.03	1. - 2. Antwerpen, Burchtgracht 3. 69 x 71 x ? 4. 16de eeuw 5. Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek 6. Geyskens 1989, p. 25-31	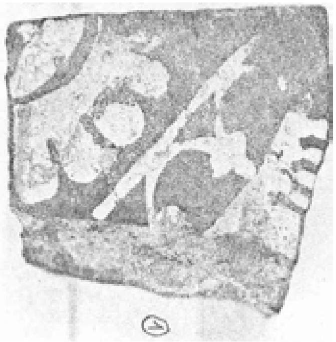

a1.06	1. - 2. Antwerpen, Burchtgracht 3. - 4. 16de eeuw 5. Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek 6. Geyskens 1989, p. 25-31	
a1.08	1. G.832.76 2. Deurne, kasteel Gallifort 3. 130 x 72 x 23,5 4. 1542-1580 5. Turninum – Volksmuseum Deurne 6. Paredis 1971, p. 20-24	
a1.53	1. A129/2/T1 2. Antwerpen, Sint-Pauluskerk 3. 91 x 88 x 23 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
a1.54	1. A129/2/T2 2. Antwerpen, Sint-Pauluskerk 3. 127 x 93 x 23,5/23 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
a1.55	1. A129/2/T3 2. Antwerpen, Sint-Pauluskerk 3. 89 x 84 x 23 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	

a1.56	1. A129/2/T4 2. Antwerpen, Sint-Pauluskerk 3. 85 x 85 x 24 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
a1.57	1. A129/2/T5 2. Antwerpen, Sint-Pauluskerk 3. 73 x 50 x 22,5 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
a1.58	1. G68.71 2. Deurne, kasteel Gallifort 3. 49 x 48 x 21,5 4. 1542-1580 5. Turninum – Volksmuseum Deurne 6. Paredis 1971, p. 20-24	
a1.59	1. G99.71.1 2. Deurne, kasteel Gallifort 3. 126 x 107 x 225/21,5 4. 1542-1580 5. Turninum – Volksmuseum Deurne 6. -	
a1.61	1. De Barsée 158 2. Antwerpen, omgeving Vleeshuis 3. 127 x 88 x 22 4. 16de eeuw 5. Architectuurarchief Provincie Antwerpen, legaat De Barsée 6. -	

a1.62	1. De Barsée 159 2. Antwerpen, omgeving Vleeshuis 3. 90 x 61 x 23 4. 16de eeuw 5. Architectuurarchief Provincie Antwerpen, legaat De Barsée 6. -	
a1.63	1. De Barsée 160 2. Antwerpen, omgeving Vleeshuis 3. 88 x 72 x 21,5 4. 16de eeuw 5. Architectuurarchief Provincie Antwerpen, legaat De Barsée 6. -	
a1.64	1. De Barsée 161 2. Antwerpen, omgeving Vleeshuis 3. 64 x 50 x 23 4. 16de eeuw 5. Architectuurarchief Provincie Antwerpen, legaat De Barsée 6. -	
a1.76	1. A286/3/T1 2. Antwerpen, Sint-Vincentius 3.139 x 120 x 22/23 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	

a2. Spreuktegel type 2, verzen 2 + 4: 'die doot is snel - soe doedi wel'

a2.01	1. A.A21/LV10 2. Antwerpen, afdak 21 3. 147 x 149 x 22,5/21 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. Oost 1982, p. 90-92, plaat 8: 431	
a2.02	1. A125/0/T6 2. Antwerpen, Frans Halsplein-Kattenstraat 3. 109 x 70 x 22,5 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
a2.03	1. G67.71 2. Deurne, kasteel Gallifort 3. 97 x 89 x 23,5 4. 1542-1580 5. Turninum – Volksmuseum Deurne 6. Paredis 1971, p. 20-24	
a2.09	1. - 2. Antwerpen, Burchtgracht 3. 126 x 100 x ? 4. 16de eeuw 5. Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek 6. Geyskens 1989, p. 25-31	
a2.10	1. - 2. Antwerpen, Burchtgracht 3. 102 x 97 x ? 4. 16de eeuw 5. Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek 6. Geyskens 1989, p. 25-31	

a2.11	1. - 2. Antwerpen, Burchtgracht 3. 102 x 97 x ? 4. 16de eeuw 5. Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek 6. Geyskens 1989, p. 25-31	
a2.54	1. - 2. Antwerpen, Burchtgracht (nr. 77) 3. 88 x 85 x ? 4. 16de eeuw 5. Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek 6. Geyskens 1989, p. 25-31	
a2.55	1. - 2. Antwerpen, Burchtgracht (nr. 77) 3. 138 x 91 x ? 4. 16de eeuw 5. Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek 6. Geyskens 1989, p. 25-31	
a2.56	1. A129/2/T6 2. Antwerpen, Sint-Pauluskerk 3. 89 x 95 x 22,5 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
a2.57	1. A129/2/T7 2. Antwerpen, Sint-Pauluskerk 3. 145 x 99 x 23,5/22,5 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	

a2.58	1. G999.72.14 2. Deurne, kasteel Gallifort 3. 84 x 37 x 23,5 4. 1542-1580 5. Turninum – Volksmuseum Deurne 6. -
a2.72	1. AK23 2. Antwerpen, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal 3. 148 x 145 x 22 4. 1540-1580 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -

a3. Spreuktegel type 2, niet nader te bepalen

a3.01	1. - 2. Antwerpen, Burchtgracht (nr. 77) 3. 99 x 92 x ? 4. 16de eeuw 5. Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek 6. Geyskens 1989, p. 25-31	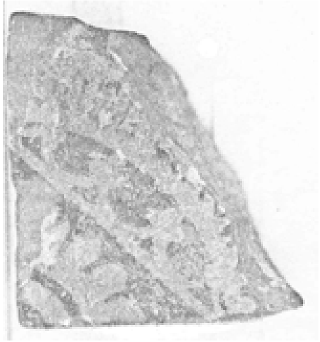
a3.02	1. G833.76 2. Deurne, kasteel Gallifort 3. 91 x 40,5 x 24,5 4. 1542-1580 5. Turninum – Volksmuseum Deurne 6. Peeters, 1978, p. 13-26	
a3.03	1. A129/2/T8 2. Antwerpen, Sint-Pauluskerk 3. 81 x 60 x 22 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
a3.04	1. A129/2/T9 2. Antwerpen, Sint-Pauluskerk 3. 61 x 57 x 22,5 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
a3.05	1. A129/2/T10 2. Antwerpen, Sint-Pauluskerk 3. 79 x 82 x 22,5 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	

a3.06	1. G997 1.2 2. Deurne, kasteel Gallifort 3. 64 x 40 x 22 4. 1542-1580 5. Turninum – Volksmuseum Deurne 6. -
a3.20	1. A129/5/0/T1 2. Antwerpen, Sint.-Pauluskerk 3. 68,5 x64,5 x22 4. 1542-1580 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -

b. Spreuktegel ‘alle dinc heeft siinen tijt’ in kwadraat met Bourgondische vuurslag

b.01	1. A.JB/R3 2. Antwerpen, Sint-Jansvliet, De Tennen Pot 3. 136 x 80 x 17,5/16 4. 1560-1577 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
b.02	1. A.JB/R4 2. Antwerpen, Sint-Jansvliet, De Tennen Pot 3. 136 x 85 x 17 4. 1560-1577 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
b.03	1. A.JB/R5 2. Antwerpen, Sint-Jansvliet, De Tennen Pot 3. 135 x 86 x 19,5/16,5 4. 1560-1577 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
b.04	1. A.JB/R6 2. Antwerpen, Sint-Jansvliet, De Tennen Pot 3. 137 x 72 x 21,5/17 4. 1560-1577 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
b.05	1. G.65.71 2. Deurne, kasteel Gallifort 3. 122 x 140 x 25,5/24,5 4. 1542-1580 5. Turninum – Volksmuseum Deurne 6. Paredis 1971, p. 20-24	

b.06	1. G.66.71 2. Deurne, kasteel Gallifort 3. 100 x 96 x 25/23,5 4. 1542-1580 5. Turninum – Volksmuseum Deurne 6. Paredis 1971, p. 20-24	
b.67	1. - 2. Antwerpen, Sint-Jansvliet, De Tennen Pot 3. 137 x 140 x 18,5/16 4. 1560-1577 5. J. Badts 6. -	
b.71	1. A277/6/T2 2. Antwerpen, Jezusstraat 3. 141,5 x 111 x 21/18 4. 1560-1577 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
b.72	1. A277/6/T3 2. Antwerpen, Jezusstraat 3. 139 x 69 x 19,5 4. 1560-1577 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
b.73	1. A277/6/T1 2. Antwerpen, Jezusstraat 3. 136,5 x 136 x 20 4. 1560-1577 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	

b.74	1. A277/6/T4 2. Antwerpen, Jezusstraat 3. 88,5 x 59 x 22,5/19 4. 1560-1577 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -
b.75	1. A277/9/T1 2. Antwerpen, Jezusstraat 3. 88 x 76 x 21 4. 1560-1577 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -

c. Spreuktegel ‘alle dinc heeft siinen tijt’ in cirkel

c1.01	1.- 2. Antwerpen, Burchtgracht (nr 77) 3. 107 x 77 x 22 4. 16de eeuw 5. Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek 6. Geyskens 1989, p. 25-31
c2.22	1. - 2. Antwerpen, Sint-Jansvliet, De Tennen Pot 3. 123 x 130 x 21 4. 1560-1577 5. J. Badts 6. -

f1. Ornamenttegel: overhoeks kruis/gepunt kruis/ onregelmatige zeshoek / arabeskenvulling met gearceerde achtergrond / gele arabesken met bruine omtreklijn

f1.01	1. A.JB/R1 2. Antwerpen, Sint-Jansvliet, De Tennen Pot 3. 143 x 145 x 20 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. Dumortier & Oost 1989, p. 206, fig. 1	
f1.64	1. A277/5/T1 2. Antwerpen, Jezusstraat 3. 65 x 143 x 22/19 4. 1550-1577 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	

f3. Ornamenttegel: niet-gearceerde achtergrond, bruine arabesken op gele achtergrond

f3.01	1. - 2. Antwerpen, Venusstraat 18, huis Halmale 3. 148 x 138 x ? 4. 16de eeuw 5. - 6. - (foto: R. Timmerman)
f3.02	1. - 2. Antwerpen, Venusstraat 18, huis Halmale 3. 70 x 65 x ? 4. 16de eeuw 5. - 6. -
f3.03	1. - 2. Antwerpen, Venusstraat 18, huis Halmale 3. 74 x 56 x ? 4. 16de eeuw 5. - 6. -
f3.09	1. A277/70/T1 2. Antwerpen, Jezusstraat 3. 85 x 43 x 20,5 4. 1560-1577 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. –
f3.10	1. A277/5/T2 2. Antwerpen, Jezusstraat 3. 51,5 x 80 x 22/20,5 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -

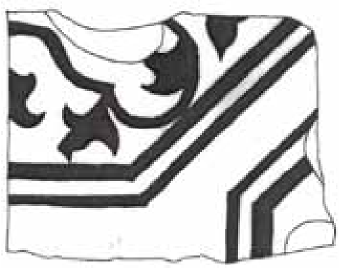

g1. Ornamenttegel: overhoeks gepunt kruis en achtpuntige ster met arabesken, met gearceerde achtergrond. Gele arabesken, bruin omlijnd

g1.01	1. - 2. Antwerpen, Venusstraat 18, huis Halmale 3. 141,5 x 141 x ? 4. 16de eeuw 5. - 6. - (foto: R. Timmerman)	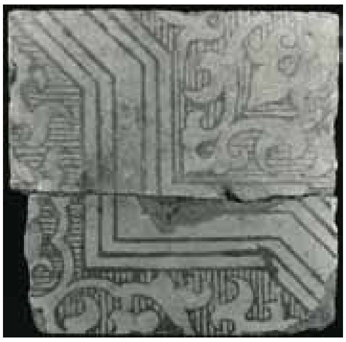
g1.03	1. A234/0/T1 2. Antwerpen, Sint-Augustinuskerk 3. 110 x 95 x 22/18,5 4. Vóór 1618 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
g1.04	1. A234/49/T1 2. Antwerpen, Sint-Augustinuskerk 3. 90 x 83 x 23/19 4. Vóór 1618 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	
g1.05	1. A234/0/T2 2. Antwerpen, Sint-Augustinuskerk 3. 95 x 91 x 21,5/19 4. Vóór 1618 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -	

h1. Boordtegel met vlechtbandmotief, hoektegel

h1.01	1. - 2. Antwerpen, Prinsstraat, Hof van Liere of Borgerhout 3. 145 x 114 x 19,5/17 4. 16de eeuw 5. Collectie L. Geyskens 6. - (foto: R. Timmerman)

h2. Boordtegel met vlechtbandmotief

h2.01	1. A.JB/R2 2. Antwerpen, Sint-Jansvliet, De Tennen Pot 3. 145 x 145 x 19/17 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. Dumortier & Oost 1989, p. 207, fig. 3
h2.02	1. AK24 2. Antwerpen, Onze-Lieve-Vrouwekathedraal 3. 92 x 89 x 23,5 4. 16de eeuw 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6. -

j1. Tegels met een patroon van kwadraten en bloemen

j1.01	1. A103/0/T16 2. Antwerpen, Zwartzusterstraat 3. 143 x 141,4 x 21/19 4. 17a ? 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6.
j1.02	1. A103/0/T17 2. Antwerpen, Zwartzusterstraat 3. 138,7 x 94,8 x 22,3/17,4 4. 17a ? 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6.
j1.03	1. A103/0/T18 2. Antwerpen, Zwartzusterstraat 3. 144,5 x 95,1 x 21/18 4. 17a ? 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6.
j1.04	1. A103/0/T19 2. Antwerpen, Zwartzusterstraat 3. 140,2 x 70,4 x 22,2/18,2 4. 17a ? 5. Stad Antwerpen, afdeling archeologie 6.

BIJLAGE 3: BESTANDLIJST

Deze lijst bevat alle tot hier toe bekende stukken in binnen- en buitenland. Ze is dus niet exhaustief. Elke aanvullende informatie is welkom.

Type a1 Spreuktegel "die tijt is cort - die doot is snel - wacht u vâ sonde - soe doedi wel", verzen 1 + 3: die tijt is cort - wacht u và sonde.

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte		
a1.01 (A.A21/W P1/0)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Scheldekaaien, afdak 21: los puin, boven vloeren.	<25	82	60	26
a1.02 (A.A21/ II B/0)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Scheldekaaien, afdak 21: losse vondst in puin afkomstig uit sleuf II B.	25-50	145	75	23
a1.03 (1)	A.V.B.G.	Burchtgracht	<25	71	69	
a1.06 (5)	A.V.B.G.	Burchtgracht	50			
a1.08 (G.832.76)	Deurne, Turninum, Volksmuseum Deurne v.z.w.	Deurne, kasteel Gallifort, vak C14, afvalkuil	25	130	72	24
a1.09 (21.A6.-/4)	Antwerpen, Museum Vleeshuis	Rumst, fundering kerk; in 1862 aan museum (Steen) geschonken	25	73	87	24
a1.10 (21.A6.-/4)	Antwerpen, Museum Vleeshuis	Rumst, fundering kerk; in 1862 aan museum (Steen) geschonken	25-50	102	110	23
a1.11 (1a)	Museum Heist-op-den-Berg?	Sint-Kathelijne-Waver, goed Hagelstein	100			
a1.12 (2b)	Museum Heist-op-den-Berg?	Sint-Kathelijne-Waver, goed Hagelstein	100			
a1.13		Brussel, Eenmansstraat, fase IV, vuilnisbelt, nr. 235, kuil II1.	50			
a1.14 (61a)	Londen, Museum of London?	Engeland	25-50			
a1.15 (61b) (6889)	Londen, Museum of London	Engeland	25	120	110	23
a1.16 (tm00206c)	Otterlo, Nederlands Tegelmuseum		100			20
a1.17 (tm00206d)	Otterlo, Nederlands Tegelmuseum		100	145	145	20
a1.18 (1b)	Rotterdam, Museum Boymans - Van Beuningen		100			
a1.19 (2a)	Rotterdam, Museum Boymans - Van Beuningen		100			
a1.20 (4B)	Philadelphia Museum of Art		100			
a1.21 (3C)	Philadelphia Museum of Art		100			
a1.22 (3A)	Philadelphia Museum of Art		100			
a1.23 (1A)	Philadelphia Museum of Art		100			
a1.24 (2B)	Philadelphia Museum of Art		100			
a1.25 (2D)	Philadelphia Museum of Art		100			
a1.26 (1C)	Philadelphia Museum of Art		100			
a1.27 (4D)	Philadelphia Museum of Art		100			
a1.28	Collectie Jan van Loo, Epe					
a1.29 (1864-782 (a))	Londen, Victoria & Albert Museum	Edmonton, parochiekerk, Groot Londen		15	15	
a1.30 (1864-782 (d))	Londen, Victoria & Albert Museum	Edmonton, parochiekerk, Groot Londen		15	15	

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte		
a1.31	Londen, British Museum	Bank of London, London, England.	75-100	140	140	20
a1.32	Londen, British Museum		25-50	145	75	20
a1.33 (1864-782 1b)	Londen, Victoria & Albert Museum	Edmonton, parochiekerk	100	15	15	
a1.34 (1864-782 2a)	Londen, Victoria & Albert Museum	Edmonton, parochiekerk	100	15	15	
a1.35 (A5075 2c)	Rotterdam, Museum Boymans - Van Beuningen		100			
a1.36 a	Herman Mulder	Hombeek	25-50			
a1.37 b	Herman Mulder	Hombeek	75-100			
a1.38 (21A10)	Delft, Museum Huis Lambert van Meerten	Waarschijnlijk Delft	fragment			24
a1.39	Delft, Museum Huis Lambert van Meerten	Waarschijnlijk Delft	fragment			24
a1.40	Delft, Museum Huis Lambert van Meerten	Waarschijnlijk Delft	75-100			24
a1.41	Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst & Gesch.		100			
a1.42	Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst & Gesch.		100			
a1.43	Sint-Niklaas, Stedelijke Musea	Boudelo Abdij.	25-50			28
a1.44	Sint-Niklaas, Stedelijke Musea	Boudelo Abdij.	25-50			20
a1.45		Chalgrave Church, Bedfordshire, England	100			
a1.46		Eltham Palace, Groot London, England	100			
a1.47	Mr. D.F. Allen (1981)	Hield, Kent, farmyard.				
a1.48		Nonsuch Palace, Greater London, England. Puinlagen; opgraving Martin Biddle	100			23
a1.49		Nonsuch Palace, Greater London, England. Puinlagen; opgraving Martin Biddle	75-100			23
a1.50		Nonsuch Palace, Greater London, England. Puinlagen; opgraving Martin Biddle	fragment			23
a1.51	Society of Antiquaries	?	100			
a1.52	University Museum of Archeology & Ethnology, Cambr	?	100			
a1.53 (A129/2/T1)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Pauluskerk, Antwerpen, Lepanto-kapel, van -2,40 tot -3,20 meter	25	91	88	23
a1.54 (A129/2/T2)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Pauluskerk, Antwerpen, Lepanto-kapel	25-50	127	93	24
a1.55 (A129/2/T3)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Pauluskerk, Antwerpen, Lepanto-kapel	<25	89	84	23
a1.56 (A129/2/T4)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Pauluskerk, Antwerpen, Lepanto-kapel	<25	85	85	24
a1.57 (A129/2/T5)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Pauluskerk, Antwerpen, Lepanto-kapel, onder de vloer	10	73	50	23
a1.58 (G6871)	Deurne, Turninum, Volksmuseum Deurne v.z.w.	Deurne, kasteel Gallifort, vak D14, afvalkuil	10	49	48	22
a1.59 (G9971.1)	Deurne, Turninum, Volksmuseum Deurne v.z.w.	Deurne, kasteel Gallifort, vak A11, slotgracht	25	126	107	22

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte		
a1.60	Den Haag, Afdeling Archeologie	Proefsleuf bij het Schakgebouw, Achterraamstraat, Den Haag	50			
a1.61 (De Barsée 158)	Provincie Antwerpen	Antwerpen, omgeving Vleeshuis	25-50	127	88	22
a1.62 (De Barsée 159)	Provincie Antwerpen	Antwerpen, omgeving Vleeshuis	<25	90	61	23
a1.63 (De Barsée 160)	Provincie Antwerpen	Antwerpen, omgeving Vleeshuis	<25	88	72	22
a1.64 (De Barsée 161)	Provincie Antwerpen	Antwerpen, omgeving Vleeshuis	<25	64	50	23
a1.65		Mechelen: A.B. straat (1989) of Dijle?	25			
a1.66 (tm05033)	Otterlo, Nederlands Tegelmuseum		100			
a1.67 (M.045)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	30	107	86	22
a1.68 (M.044)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	20	92	64	23
a1.69 (M.043)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	<10	60	48	20
a1.70 (M.041)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	<10	55	52	23
a1.71 (M.040)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	<10	48	45	24
a1.72	J. De Reu	Nieuwe zeesluis Wintam, baggerspecie	25	65	62	22
a1.73 (M.057)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Aankoop in 1987 te Utrecht	100	142	140	21
a1.74 (NO 9104c)	Leeuwarden, Museum Het Princessehof		100	144	141	20
a1.75 (NO 9104d)	Leeuwarden, Museum Het Princessehof		95	145	141	23
a1.76 (A286 /3/T1)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Parking voor het ziekenhuis; kuil met afbraakmateriaal, spoor 3	50	139	120	23

Aantal type a1 :73

Type a2 Spreuktegel "die tijt is cort - die doot is snel - wacht u vâ sonde - soe doedi wel", verzen 2 + 4: die doot is snel - soe doedi wel.

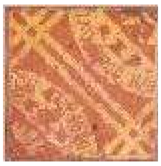

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte		
a2.01 (A.A21/L.V.10)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Afdak 21, werkput 1, losse vondst	90	147	149	23
a2.02 (A125/0/T6)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Frans Halsplein - Kattenstraat	25-50	109	70	23
a2.03 (G67.71)	Deurne, Turninum, Volksmuseum Deurne v.z.w.	Kasteel Gallifort, Deurne, vak A11, slotgracht	25-50	97	89	24
a2.04	Sint-Niklaas, Stedelijke Musea	Boudelo abdij	75-100	141	141	22
a2.05	Antwerpen, Museum Vleeshuis	Rumst, fundering kerk	<25	73	77	12
a2.06	Antwerpen, Museum Vleeshuis	Rumst, fundering kerk	<25	69	80	23
a2.07 (1b)	Museum Heist-op-den-Berg	Oud herenhuis Hagelstein te Sint-Kathelijne-Waver, verbouwing	100			
a2.08 (2a)	Museum Heist-op-den-Berg	Oud herenhuis Hagelstein te Sint-Kathelijne-Waver, verbouwing	100			
a2.09 (nr. 6)	A.V.B.G.	waarschijnlijk huis "de Tenne Schotel", Burchtgracht nr. 7, Antwerpen	25	126	100	
a2.10 (nr. 7)	A.V.B.G.	waarschijnlijk huis "de Tenne Schotel", Burchtgracht nr. 7, Antwerpen	<25	103	68	
a2.11 (nr. 8)	A.V.B.G.	waarschijnlijk huis "de Tenne Schotel", Burchtgracht nr. 7, Antwerpen	<25	102	97	
a2.12 (tm00206a)	Otterlo, Nederlands Tegelmuseum	Vlaanderen	100	145	145	
a2.13 (tm00206b)	Otterlo, Nederlands Tegelmuseum	Vlaanderen	100	145	145	
a2.14 (tm08718)	Otterlo, Nederlands Tegelmuseum	Collectie Manschot-van der Mey; schenking aan NTM in 2004	100	137	137	22
a2.15 (A5075 1b)	Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen		100			
a2.16 (A5075 2a)	Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen		100			
a2.17 (1B)	Philadelphia Museum of Art		100	144	142	24
a2.18 (1D)	Philadelphia Museum of Art		100	144	143	23
a2.19 (2A)	Philadelphia Museum of Art		100	143	141	23
a2.20 (2C)	Philadelphia Museum of Art		100	143	142	23
a2.21 (3B)	Philadelphia Museum of Art		100	144	143	24
a2.22 (3D)	Philadelphia Museum of Art		100	144	143	24
a2.23 (4A)	Philadelphia Museum of Art		90	143	141	24
a2.24 (4C)	Philadelphia Museum of Art		100	143	141	23
a2.25 (A5075 1c)	Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen		100			
a2.27	Londen, British Museum	Halmaker House, Chichester	100	139	138	20
a2.28	Amsterdam, Rijksmuseum	uit privé collectie ?	100			23
a2.29	Amsterdam, Rijksmuseum	uit privé collectie ?	100			23
a2.30	Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst & Gesch.	?	100			22

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte
a2.31 (21A10)	Delft, Museum Huis Lambert van Meerten	waarschijnlijk Delft	fragment	24
a2.32	Delft, Museum Huis Lambert van Meerten	waarschijnlijk Delft	fragment	24
a2.33	Delft, Museum Huis Lambert van Meerten	waarschijnlijk Delft	fragment	
a2.34	Delft, Museum Huis Lambert van Meerten	waarschijnlijk Delft	fragment	24
a2.35		Chalgrave Church, Bedfortshire, England	100	
a2.36	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100	
a2.37	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100	
a2.38	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100	
a2.39	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100	
a2.40	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100	
a2.41	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100	
a2.42	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100	
a2.43	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100	
a2.44	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100	
a2.45	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100	
a2.46	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100	
a2.47	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100	
a2.48	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100	

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte		
a2.49	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100			
a2.50	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100			
a2.51	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100			
a2.52	in situ	Boxgrove Priory, East Sussex, England; herlegd in de zuidvleugel aan het oostelijk eind (1981).	100			
a2.53	Sint-Niklaas, Stedelijke Musea	Boudelo Abdij	25-50	130		22
a2.54 (3)	A.V.B.G.	Burchtgracht	<25	88	85	
a2.55 (4)	A.V.B.G.	Burchtgracht	25-50	138	91	
a2.56 (A129/2/T6)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Pauluskerk, Antwerpen, Lepanto-kapel	<25	89	95	23
a2.57 (A129/2/T7)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Pauluskerk, Antwerpen, Lepanto-kapel	50	145	99	24
a2.58 (G999.72.14)	Deurne, Turninum, Volksmuseum Deurne v.z.w.	Deurne, kasteel Gallifort, vak D14, afvalkuil	<10	84	37	24
a2.59	Leeuwarden, Museum Het Princessehof		90			
a2.60	Ibberton Church	Ibberton Church, south porch				
a2.61		Mechelen	fragment			
a2.62 (M.035)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	30	88	84	22
a2.63 (M.037)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	20	79	65	26
a2.64 (M.054)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	25	81	78	24
a2.65 (M.042)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	15	86	64	23
a2.66 (M.038)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	10	61	38	21
a2.67 (M.036)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	25	94	79	23
a2.68	Privé collectie, Arnhem		100			
a2.69 (M.058)	Collectie Van Den Heuvel Frans		80	143	142	21
a2.70 (M.060)	Collectie Van Den Heuvel Frans		20	88	62	22
a2.71 (M.059)	Collectie Van Den Heuvel Frans		80	142	141	22
a2.72 (AK 23)	Antwerpen, Dienst Archeologie	puinlaag	95	145	148	22
a2.73	Alkmaar, Archeologisch Centrum	Cultureel Centrum De Vest:St Elisabeth Gasthuis	60			

Aantal type a2 :72

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte

Type a3 Spreuktegel "die tijt is cort - die doot is snel - wacht u vâ sonde - soe doedi wel", niet nader te bepalen fragmenten: fragmenten zonder tekst

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte	Hte	Dte
a3.01 (2)	A.V.B.G.	waarschijnlijk huis "De Tenne Schotel", Burchtgracht 7, Antwerpen	25-50	99	92	
a3.02 (G.833.76)	Deurne, Turninum, Volksmuseum Deurne v.z.w.	Deurne, kasteel Gallifort, vak C14, afvalkuil	<25	91	41	25
a3.03 (A129/2/T8)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Pauluskerk, Antwerpen, Lepanto-kapel	25	81	60	22
a3.04 (A129/2/T9)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Pauluskerk, Antwerpen, Lepanto-kapel	<25	61	57	23
a3.05 (A129/2/T10)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Pauluskerk, Antwerpen, Lepanto-kapel, van -2,40 tot -3,20 meter	25	79	82	23
a3.06 (G9971.2)	Deurne, Turninum, Volksmuseum Deurne v.z.w.	Antwerpen-Deurne, kasteel Gallifort, vak 11, slotgracht	<10	64	40	22
a3.07	Privé collectie	Den Haag, Nobelstraat 11; losse vondst		145	143	23
a3.08 (M.047)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	10	70	46	24
a3.09 (M.051)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	10	62	58	21
a3.10 (M.052)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	20	81	69	24
a3.11 (M.050)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	100	52	51	23
a3.12 (M.049)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	10	61	56	21
a3.13 (M.055)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	<10	44	43	21
a3.14	Zaanstra, Gemeente	Akersloot, Buurtweg (tussen Zaanstad en Alkmaar)	15	110	76	22
a3.15 (M.046)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	100	66	47	21
a3.16 (M.048)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	50-75	50	46	23
a3.17 (M.053)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	<10	21	20	15
a3.18 (M.062)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	10	99	55	23
a3.19 (M.063)	Collectie Van Den Heuvel Frans		20	89	65	20
a3.20 (A129/5/0/T1))	Antwerpen, Dienst Archeologie	St.-Pauluskerk, losse vondst in het schip	20	69	65	22
a3.21 (A129/tuin/T2)	Antwerpen, Dienst Archeologie	binnentuin klooster, opvullingslaag	fragment	48	45	7

Aantal type a3 :21

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte

Type a4 Spreuktegel "die tijt is cort - die doot is snel - wacht u vâ sonde - soe doedi wel", niet nader te bepalen fragmenten: geen documentatie beschikbaar

a4.01		St.-Katelijne-Waver, Hagelstein	fragment	
a4.02		St.-Katelijne-Waver, Hagelstein		
a4.03		St.-Katelijne-Waver, Hagelstein	fragment	
a4.04		St.-Katelijne-Waver, Hagelstein	fragment	

Aantal type a4 : 4

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte

Type b **Spreuktegel "alle dinc heeft siinen tijt", in kwadraat, met Bourgondische vuurslag.**

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte	Hte	Dte
b .01 (A.JB/R3)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Jansvliet, "De Tennen Pot"	25-50	136	80	18
b .02 (A.JB/R4)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Jansvliet, "De Tennen Pot"	25-50	136	85	17
b .03 (A.JB/R5)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Jansvliet, "De Tennen Pot"	25-50	135	86	20
b .04 (A.JB/R6)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Jansvliet, "De Tennen Pot"	25-50	137	72	22
b .05 (G.65.71)	Deurne, Turninum, Volksmuseum Deurne v.z.w.	Kasteel Gallifort, Deurne; vak A11, slotgracht	50-75	122	140	26
b .06 (G.66.71)	Deurne, Turninum, Volksmuseum Deurne v.z.w.	Kasteel Gallifort, Deurne; vak C14, tweede waterput	25	100	96	25
b .07 (tm00207)	Otterlo, Nederlands Tegelmuseum		100	145	145	22
b .08 (tm08716)	Otterlo, Nederlands Tegelmuseum	Coll.Manschot-van der Mey	100	138	138	20
b .09 (1979-50-22)	Philadelphia Museum of Art		100	143	142	22
b .10 (1979-50-20)	Philadelphia Museum of Art		100	142	141	22
b .11 (27.199.359.695	Metropolitan Museum of Art					
b .12		Engeland	50-75			
b .13 (1d)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100			
b .14 (5b)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100			
b .15	Collectie Tromp-Peeter	Amsterdam?		83	75	18
b .16 (AW/246)	Mechelen, Museum Hof van Busleyden		80	147		23
b .17 (AV7526 1/2)	Antwerpen, Museum Vleeshuis	Zuidelijke Nederlanden	25-50	82	120	24
b .18 (AV7526 2/2)	Antwerpen, Museum Vleeshuis	Zuidelijke Nederlanden	25	95	97	21
b .19	Londen, British Museum	onbekend	75-100	118	67	19
b .20	Privé collectie, Arnhem		100			
b .21 (A5148)	Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen		100			
b .22 (A5148)	Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen		100			
b .23 (A5148)	Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen		100			
b .24 (A5148)	Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen		100			
b .25 (A5148)	Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen		100			
b .26 (A5148)	Rotterdam, Museum Boymans-Van Beuningen		100			
b .27	Delft, Museum Huis Lambert van Meerten	Waarschijnlijk Delft	fragment			24
b .28	Delft, Museum Huis Lambert van Meerten	Waarschijnlijk Delft	fragment			21
b .29	in situ?	Boughton Malherbe Church, Kent, England	100			

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte		
b .30	in situ?	Boughton Malherbe Church, Kent, England				
b .31	in situ?	Boughton Malherbe Church, Kent, England				
b .32	in situ?	Boughton Malherbe Church, Kent, England				
b .33	in situ?	Boughton Malherbe Church, Kent, England				
b .34	in situ?	Boughton Malherbe Church, Kent, England				
b .35	in situ?	Boughton Malherbe Church, Kent, England				
b .36	in situ?	Boughton Malherbe Church, Kent, England				
b .37	in situ?	Boughton Malherbe Church, Kent, England				
b .38	in situ?	Boughton Malherbe Church, Kent, England				
b .39	in situ?	Boughton Malherbe Church, Kent, England				
b .40	in situ?	Boughton Malherbe Church, Kent, England				
b .41		Blackfrians, Glaucester, England				
b .42	Amsterdam, Rijksmuseum					23
b .43	Amsterdam, Rijksmuseum					23
b .44	Amsterdam, Rijksmuseum					23
b .45	Amsterdam, Rijksmuseum					23
b .46	Amsterdam, Rijksmuseum					23
b .47		Nonsuch Palace, Greater London. Puinlagen; opgraving Martin Biddle				22
b .48		Nonsuch Palace, Greater London. Puinlagen; opgraving Martin Biddle				22
b .49		Nonsuch Palace, Greater London. Puinlagen; opgraving Martin Biddle				
b .50		Brassershof, Zeeland	25-50	101		
b .51		Scheepswrak te Capelle, Noord-Brabant.	100			
b .52		Mechelen, A.B. straat (opgraving 1989) of Dijle.	fragment			
b .53	Antwerpen, Museum Mayer van den Bergh		100			
b .54 (WIN00-116-C01	Hoorn, Archeologische Dienst	Hoorn				
b .55 (WIN00-116-C02	Hoorn, Archeologische Dienst	Hoorn				
b .56 (WIN00-116-C03	Hoorn, Archeologische Dienst	Hoorn				
b .57 (M.018)	Collectie Van Den Heuvel Frans		100	148	145	24
b .58 (M.016)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	15	75	58	23
b .59 (M.015)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	15	88	50	22

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte		
b .60 (M.013)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	20	94	76	22
b .61 (M.027)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	25	75	75	22
b .62 (M.012)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	10	72	60	23
b .63 (M.017)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	10	64	33	22
b .64 (M.014)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	10	60	46	24
b .65 (M.029)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	15	68	44	22
b .66 (M.028)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	20	79	73	22
b .67	J. Bats	St.-Jansvliet, Antwerpen, De Tennen Pot	90	137	140	19
b .68 (M.061)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	20	92	62	24
b .69 (ME-WK-06 spoo	Stad Mechelen/Dienst Archeologie	Mechelen - Winketkaai-06, Merkput 3A, spoor 96.	60	150	110	20
b .70 (NO 9104b)	Leeuwarden, Museum Het Princessehof		95	141	140	21
b .71 (A277/6/T2)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Jezusstraat, spoor 6	75	142	111	21
b .72 (A277/6/T3)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Jezusstraat, spoor 6	25-50	139	69	21
b .73 (A277/6/T1)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Jezusstraat, spoor 6	100	136	137	23
b .74 (A277/6/T4)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Jezusstraat, spoor 6	20	89	59	23
b .75 (A277/9/T1)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Jezusstraat, klooster der Victorinnen, spoor 9	25	108	88	21

Aantal type **b :75**

Type c **Spreuktegel "alle dinc heeft siinen tijt", in cirkel.**

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte
c .01	A.V.B.G.	Burchtgracht (nr. 3, 5 of 7), huis "de Tenne Schotel"	25	107 77 22
c .02	Collectie G. de Goederen, 1981		100	141 141 19
c .03		Nederlanden	75-100	
c .04 (1a)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
c .05 (1c)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
c .06 (1e)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
c .07 (2b)	Ned. Instit. voor Scheeps en onderw. Archeol. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
c .08 (2d)	Ned. Instit. voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
c .09 (2f)	Ned. Instit. voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	25-50	
c .10 (3a)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
c .11 (3e)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
c .12 (4b)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
c .13 (4d)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
c .14 (4f)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	25-50	
c .15 (5a)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
c .16 (5c)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
c .17 (5e)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
c .18 (6b)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	25-50	
c .19 (6d)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	<25	
c .20		Antwerpen, a) nabij de Molenstraat (Borgerhout), of b) Hof van Liere (Antwerpen).		
c .21		Mechelen, A.B. straat, 1989? of Dijle?	25-50	
c .22	J. Bats	Antwerpen, St.-Jansvliet, De Tennen Pot	30-40	123 130 21
c .23 (G.0013)	Breda, Breda's Museum	Legaat A. Groneman. Aankoop uit handel?	95	145 145 17
c .24 (GMP 1988-101b	Leeuwarden, Museum Het Princessehof		95	145 143 18
c .25 (GMP 1988-101a	Leeuwarden, Museum Het Princessehof		100	142 140 18

Aantal type c **:25**

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte

Type d **Spreuktegel "(eendra)cht heeft groote (cracht)"**

d .01	Delft, Museum Lambert van Meerten			

Aantal type d : 1

Type **e1** **Kwadraat waarbinnen palmetten; gedeelde hoeken met halve palmetten, met datum 1556.**

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte
e1.01	Delft, Museum Huis Lambert van Meerten		100	
e1.02	Ottema-Kingma Stichting		75-100	140 22
e1.03		Excavations Goldsmith Street; tuingracht, late 16de E (G.S. F38)	100	
e1.04		Excavations Paul Street, Exeter; geen gedateerde laag	fragment	
e1.05		Excavations Rach Street, Exeter; geen gedateerde laag	fragment	
e1.06 (Links boven)	Delft, Museum Huis Lambert van Meerten		100	
e1.07 (Links midden)	Delft, Museum Huis Lambert van Meerten		100	
e1.08 (Links onder)	Delft, Museum Huis Lambert van Meerten		100	
e1.09 (Recht boven)	Delft, Museum Huis Lambert van Meerten		100	
e1.10 (Rechts midden)	Delft, Museum Huis Lambert van Meerten		100	
e1.11 (Rechts onder)	Delft, Museum Huis Lambert van Meerten		100	

Aantal type **e1 :11**

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte

Type e2 Kwadraat waarbinnen palmetten;
gedeelde hoeken met halve palmetten, met datum 1561 in spiegelschrift.

e2.01 (2c)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
e2.02 (4a)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
e2.03 (4e)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
e2.04 (6c)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	25-50	
e2.05 (6e)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	25-50	

Aantal type e2 : 5

Type **e3** **Kwadraat waarbinnen palmetten;**
gedeelde hoeken met halve palmetten, zonder datum.

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte
e3.01 (1b)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
e3.02 (1f)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	25-50	
e3.03 (2a)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
e3.04 (2e)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
e3.05 (3b)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
e3.06 (3d)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
e3.07 (3f)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	25-50	
e3.08 (4c)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
e3.09 (5d)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	100	
e3.10 (5f)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	25-50	
e3.11 (6a)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	25-50	
e3.12 (6f)	Ned. Instit. Voor Scheeps- en onderw. Arch. RACM	Oost Flevoland, kavel W10, Waterschip, stookplaats	<25	
e3.13 (M.002)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	<25	68 60 21

Aantal type **e3 :13**

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte		

Type **f1** **Overhoeks kruis / gepunt kruis / onregelmatige zeshoek / arabeskenvulling (grondvorm gelijk aan Majolicategel A.01.02.17* (1590-1620), maar andere arabesken), met gearceerde achtergrond, arabeskentype 1. Gele arabesken met bruine omtreklijn. (* Pluis 1997, 200)**

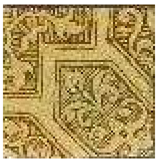

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte	Hte	Dte
f1.01	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Jansvliet, "De Tennen Pot"	100	143	145	20
f1.02	Arnhem, Nederlands Openluchtmuseum		100	135	135	
f1.03	Delft, Museum Lambert van Meerten		90			
f1.04	Gouda, Museum Het Catherijne Gasthuis		100			
f1.05	Collectie Jan van Loo, Epe		100	140	140	19
f1.06	Zwolle, Dienst Archeologie	Havezate "de Kranenburg", Zwolle	90			
f1.07		St. Margareth's Church, Ipswich	75-100			18
f1.08		Mr. Fournereau's Park, Ipswich (=nabij kerk, plaats van Christchurch Mansions)				
f1.09		Rewley Abbey, Oxford				
f1.10		Winkle Street Excavations, Southampton, England	fragment			
f1.11		Winkle Street Excavations, Southampton, England	fragment			
f1.12		Winkle Street Excavations, Southampton, England	fragment			
f1.13		Winkle Street Excavations, Southampton, England	fragment			
f1.14		Winkle Street Excavations, Southampton, England	fragment			
f1.15 (300/1988.2173)	Exeter, Museum (1)	Exeter, Trichay Street 316	100			
f1.16	Exeter, Museum	Exeter, Trichay Street 316	fragment			
f1.17	Exeter, Museum	Exeter, Trichay Street 316	fragment			
f1.18		Cricklepit Mill, Exeter				
f1.19 (M.020)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	30	128	80	23
f1.20 (M.019)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	25-30	103	86	20
f1.21 (M.023)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	<10	68	42	23
f1.22 (M.011)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	15	75	67	23
f1.23 (M.008)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	<10	58	53	23
f1.24 (M.021)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	20	76	63	22
f1.25 (M.022)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	15	67	56	23
f1.26 (M.010)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	20	71	65	22

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte		
f1.27 (M.009)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	10	56	51	21
f1.28 (M.024)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	<10	48	38	20
f1.29 (M.026)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	<10	67	26	19
f1.30 (M.025)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	15	65	44	21
f1.31	J. De Reu	Nieuwe zeesluis Wintam, baggerspecie	25-50	110	98	23
f1.32	Collectie Van Den Heuvel Frans	Baggerspecie uit de Dijle te Mechelen	20	100	62	23
f1.33	Collectie Van Den Heuvel Frans	herkomst onbekend	25	102	60	21
f1.34 (G.0018)	Breda, Breda's Museum	Uit collectie A. Groneman	25-50	142	80	22
f1.35 (KRA3-21-1)	Zwolle, Dienst Archeologie	Havezate "de Kranenburg", Zwolle	95	144	144	19
f1.36 (KRA5-4-6)	Zwolle, Dienst Archeologie	Havezate "de Kranenburg", Zwolle	80	140	141	19
f1.37 (KRA5-4-5)	Zwolle, Dienst Archeologie	Havezate "de Kranenburg", Zwolle	75	147	119	21
f1.38 (KRA-5-4-2)	Zwolle, Dienst Archeologie	havezate " de Kranenburg", Zwolle	95	143	143	20
f1.39 (KRA 5-2-3)	Zwolle, Dienst Archeologie	Havezate "de Kranenburg", Zwolle	75-100	15	14	20
f1.40 (KRA 5-4-4)	Zwolle, Dienst Archeologie	Havezate "de Kranenburg", Zwolle	90	14	15	20
f1.41 (KRA 5-4-10)	Zwolle, Dienst Archeologie	Havezate "de Kranenburg", Zwolle	25-50	145	81	21
f1.42 (KRA 5-12-26)	Zwolle, Dienst Archeologie	Zwolle, havezate "de Kranenburg"		91	71	2
f1.43 (KRA 5-4-27)	Zwolle, Dienst Archeologie	Zwolle, havezate "de Kranenburg"	80	144	143	20
f1.44 (KRA5-16-12)	Zwolle, Dienst Archeologie	Zwolle, havezate "de Kranenburg"	30-40	128	122	21
f1.45 (KRA5-4-10)	Zwolle, Dienst Archeologie	Zwolle, havezate "de Kranenburg"	30-40	145	80	21
f1.46 (KRA 5-4-9)	Zwolle, Dienst Archeologie	Zwolle, havezate Kranenburg	60	143	101	20
f1.47 (KRA 5-4-11)	Zwolle, Dienst Archeologie	Zwolle, havezate Kranenburg	30-40	144	68	20
f1.48 (KRA5-4-24)	Zwolle, Dienst Archeologie	Zwolle havezate "de Kranenburg"	<25	118	84	20
f1.49 (KRA 5-4-25	Breda, Dienst Archeologie	Zwolle havezate "de Kranenburg"	25	112	86	20
f1.50 (KRA 5-4-23)	Zwolle, Dienst Archeologie	Zwolle, havezate "de Kranenburg"	20	118	94	20
f1.51 (KRA 5-4-20)	Zwolle, Dienst Archeologie	Zwolle, havezate " de Kranenburg"	<10	60	51	20
f1.52 (KRA 5-4-21)	Zwolle, Dienst Archeologie	Zwolle, havezate "Kranenburg"	<10	79	38	20
f1.53 (KRA 5-4-22)	Zwolle, Dienst Archeologie	Zwolle, havezate "de Kranenburg"	15	74	46	20
f1.54 (KRA 5-4-7)	Zwolle, Dienst Archeologie	Zwolle, havezate " de Kranenburg"	90	146	145	21
f1.55 (KRA 5-4-8)	Zwolle, Dienst Archeologie	Zwolle, havezare "de Kranenburg"	50	144	144	20
f1.56 (KRA5-4-7)	Zwolle, Dienst Archeologie	Havezate "de Kranenburg", Zwolle	30-40	143	86	21
f1.57 (KRA5-4-14)	Zwolle, Dienst Archeologie	Havezate "de Kranenburg", Zwolle	<25	80	58	19
f1.58 (KRA5-4-15)	Zwolle, Dienst Archeologie	Havezate "de Kranenburg", Zwolle	60	146	145	21

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte		
f1.59 (KRA5-4-16)	Zwolle, Dienst Archeologie	Havezate "de Kranenburg", Zwolle	25	116	59	19
f1.60 (KRA5-4-17)	Zwolle, Dienst Archeologie	Havezate "de Kranenburg", Zwolle	<25	86	81	21
f1.61 (KRA5-4-18)	Zwolle, Dienst Archeologie	Havezate "de Kranenburg", Zwolle	25	141	56	20
f1.62 (KRA5-4-19)	Zwolle, Dienst Archeologie	Havezate "de Kranenburg", Zwolle	<10	47	39	20
f1.63 (A277/5/T1)	Zwolle, Dienst Archeologie	Havezate "de Kranenburg", Zwolle	fragment	29	29	
f1.64 (A277/5/T1)	Antwerpen, Dienst Archeologie	ronde gemetste afvalkuil	30-40	143	65	22

Aantal type **f1 :64**

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte

Type f2 **Overhoeks kruis / gepunt kruis / onregelmatige zeshoek / arabeskenvulling (grondvorm gelijk aan Majolicategel A.01.02.17* (1590-1620), maar andere arabesken), niet-gearceerde achtergrond, arabeskentype 1. Gele arabesken met bruine omtreklijn, gele achtergrond. (* Pluis 1997, 200)**

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte
f2.01	Londen, British Museum	Londen	75-100	146 146 21

Aantal type f2 : 1

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte		

Type f3 **Overhoeks kruis / gepunt kruis / onregelmatige zeshoek / arabeskenvulling (grondvorm gelijk aan Majolicategel A.01.02.17* (1590-1620), maar andere arabesken), niet-gearceerde achtergrond, arabeskentype 2. Bruine arabesken op gele achtergrond. (* Pluis 1997, 200)**

f3.01		Antwerpen, Venusstraat nr. ?, huis Halmale, binnenplaats	50-75	148	134	
f3.02		Antwerpen, Venusstraat nr. ?, huis Halmale, binnenplaats	25	70	65	
f3.03		Antwerpen, Venusstraat nr. ?, huis Halmale, binnenplaats	<25	74	56	
f3.04	Archeologische Werkgroep Haarlem?	achtertuin Spaarnwouderstraat 37, Haarlem; werkput 1.	<25			20
f3.05 (XXI.0.0160.A)	Brugge, Gruuthuze Museum	Vermoedelijk in 1955 in collectie van het museum opgenomen met verzameling Société Archéologique de Bruges. Zeker vóór 1972 in het museum.	50-75	89	144	20
f3.06 (XXI.0.0160.B)	Brugge, Gruuthuze Museum	Vermoedelijk in 1955 in collectie van het museum opgenomen met verzameling Société Archéologique de Bruges. Zeker vóór 1972 in het museum.	50-75	115	142	18
f3.07 (XXI.0.0177)	Brugge, Gruuthuze Museum	Vermoedelijk in 1955 in collectie van het museum opgenomen met verzameling Société Archéologique de Bruges. Zeker vóór 1972 in het museum.	50	114	143	24
f3.08 (BP 3691a)	Leeuwarden, Museum Het Princessehof		100	140	136	18
f3.09 (A277/70/T1)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Jezusstraat, spoor 70, binnen het kloosterterrein	25-30	85	43	21
f3.10 (A277/70/T2)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Jezusstraat, spoor 70, binnen het kloosterterrein	20	80	52	22

Aantal type f3 :10

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte

Type f4 **Overhoeks kruis / gepunt kruis / onregelmatige zeshoek / arabeskenvulling (grondvorm gelijk aan Majolicategel A.01.02.17* (1590-1620), maar andere arabesken), niet-gearceerde achtergrond, arabeskentype 3. Bruine arabesken op gele achtergrond (* Pluis 1997, 200).**

f4.01 (6163 1a)	Otterlo, Nederlands Tegelmuseum	Delft, Oude Kerk aan de Oude Delft	100	154 154 30
f4.02 (6163 1b)	Otterlo, Nederlands Tegelmuseum	Delft, Oude Kerk aan de Oude Delft	100	154 154 30
f4.03 (6163 2a)	Otterlo, Nederlands Tegelmuseum	Delft, Oude Kerk aan de Oude Delft	100	154 154 30
f4.04 (6163 2b)	Otterlo, Nederlands Tegelmuseum	Delft, Oude Kerk aan de Oude Delft	100	154 154 30
f4.05 (NO 9103a)	Leeuwarden, Museum Het Princessehof		100	142 142 20
f4.06 (NO 9103b)	Leeuwarden, Museum Het Princessehof		100	143 139 19
f4.07 (NO 9103e)	Leeuwarden, Museum Het Princessehof		100	145 142 19

Aantal type f4 : 7

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte

Type g1 Overhoeks gepunt kruis en achtpuntige ster met arabesken, met gearceerde achtergrond. Gele arabesken, bruin omlijnd.

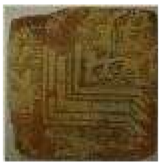

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte
g1.01		Antwerpen, Venusstraat nr. ?, huis Halmale, binnenplaats	90	142 141
g1.02 (tm07764)	Otterlo, Nederlands Tegelmuseum	G. de Ree, Amersfoort; uit oude verzameling in Delft.	90	142 142 20
g1.03 (A234/0/T1)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Augustinuskerk, losse vondst puinlaag	25	110 95 22
g1.04 (A234)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Augustinuskerk, losse vondst puinlaag, zone 3-4, zwarte laag, 49	<25	90 83 23
g1.05 (A234/0/T2)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Augustinuskerk, losse vondst puinlaag	<25	95 91 22
g1.06	Pype Pedro	Ieper (W.Vl.). Losse vondst op de oever van de kasteelgracht (Vaubanstadsgracht, ten oosten van de Rijselpoort).	25	85 67 20
g1.07 (M.003)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	25-50	86 71 23
g1.08 (M.004)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	<25	60 51 19
g1.09 (M.005)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	<25	63 59 22
g1.10 (M.006)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	10	68 40 21
g1.11 (M.007)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	<10	56 43 23
g1.12	Privé collectie, Arnhem		100	

Aantal type g1 :12

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte

Type g2 Overhoeks gepunt kruis en achtpuntige ster met arabesken, niet-gearceerde achtergrond en eenvoudiger arabesken.

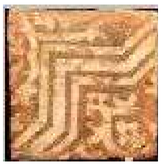

g2.01	Museum Doornik		100	
g2.02	Museum Doornik		90	
g2.03	Museum Rijsel	Rijsel, Musée des Beaux Arts	100	
g2.04		Lille, Sint-Pieterskerk; vloer C25 (grafkelder)	90	
g2.05	Privé collectie	Ieper, Sint-Jacobskerk	50	157 157

Aantal type g2 : 5

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte

Type h1 Boordtegels met dubbele vlechtband met bloempjes, tussen twee banden geel en 1 bruin, hoektegel.

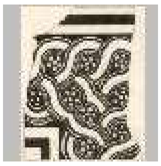

h1.01	Collectie L. Geyskens	Hof van Liere of Borgerhout	50	145 114 20

Aantal type h1 : 1

Type h2 Boordtegels met dubbele vlechtband met bloempjes, tussen twee banden geel en 1 bruin, boordtegel.

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte		
h2.01 (A.JB/R2)	Antwerpen, Dienst Archeologie	Sint-Jansvliet, huis "de Tennen Pot".	75-100	145	145	19
h2.02	Antwerpen, Dienst Archeologie	Kathedraal, binnenkoer kant Groenplaats, in opvullingslaag (ca. 1 m dik)	<25	92	89	24
h2.03 (698)	Dokkum, Admiraliteitshuis	Dokkum, kloosterterrein "Groene Kruis", woning abt.	50-75	145	144	
h2.04 (698a)	Dokkum, Admiraliteitshuis	Dokkum, kloosterterrein "Groene Kruis", woning abt.	<25	80	66	
h2.05 (698b)	Dokkum, Admiraliteitshuis	Dokkum, kloosterterrein "Groene Kruis", woning abt.	<25	61	50	
h2.06		Middelburg, Minderbroedersklooster	100	143	140	18
h2.07	Londen, British Museum	Bank of England, Londen.	25-50	150	90	18
h2.08		Winckle Street Excavations, Southampton	75-100			20
h2.09 (M.001)	Collectie Van Den Heuvel Frans	Te Mechelen, uit de Dijle opgebaggerde specie.	<25	55	45	21

Aantal type h2 : 9

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte

Type i1 **Cirkel met 4 kleine vierkanten; groot vierkant in het centrum, verbonden met de kleine; arabesken in de compartimenten, tekening geel op bruine achtergrond.**

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte
i1.01 (1a) (BP 4041a)	Collectie Achterbergh		100	143 143 25
i1.02 (2b) (BP 4041a)	Collectie Achterbergh		100	143 143 25

Aantal type i1 : 2

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte
Type i2	**Cirkel met 4 kleine vierkanten; groot vierkant in het centrum, verbonden met de kleine; arabesken in de compartimenten, tekening bruin op gele achtergrond.**			
i2.01 (1b) (BP 4041a)	Collectie Achterbergh		100	143 143 25
i2.02 (2a) (BP 4041a)	Collectie Achterbergh		100	143 143 25

Aantal type i2 : 2

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte

Type j1 Tegels met een patroon van kwadraten en bloemen, op niet-gearceerde grond

j1.01 (A103/0/T16)	Antwerpen, Dienst Archeologie	keldervulling Zwartzusterstraat (nr. 12 ?)	100	143 141 21
j1.02 (A103/O/T17)	Antwerpen, Dienst Archeologie	keldervulling Zwartzusterstraat (nr. 12 ?)	50	139 95 22
j1.03 (A103/0/T18)	Antwerpen, Dienst Archeologie	keldervulling Zwartzusterstraat (nr. 12 ?)	50	145 95 21
j1.04 (A103/0/T19)	Antwerpen, Dienst Archeologie	keldervulling Zwartzusterstraat (nr. 12 ?)	25-50	140 70 22
j1.05	Van Den Heuvel Frans	Dijle, Mechelen		

Aantal type j1 : 5

Inventarisnummer (stuknummer)	Eigenaar	Vindplaats	% Compleetheid	Bte x Hte x Dte

Type j2 Tegels met een patroon van kwadraten en bloemen, op gearceerde grond

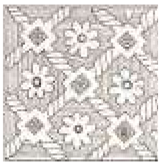

j2.01	Otterlo, Nederlands Tegelmuseum		100	

Aantal type j2 : 1

Totaal : 419

Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en monumentenzorg

Reeds verschenen:

1. Archeologisch onderzoek op de Hanzestedenplaats (2006, november 2009)

2. Archeologisch onderzoek op het Militair Hospitaal (2007, november 2009)

3. Majolicategels uit de Sint-Augustinuskerk (september 2008, november 2009)

4. Archeologisch tuinonderzoek in Museum Plantin-Moretus (oktober 2008, november 2009)

5. Archeologisch onderzoek naar het Falcontinnenklooster (december 2009)

6. Archeologisch vooronderzoek - A302 Scheldekaaien Sint-Andries / Zuid